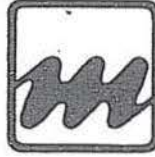

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

8

Kurucusu:
Hakkı Dursun YILDIZ

Mehmet AKALIN Armağanı

İstanbul, 1997

MENSUR-MANZUM KARIŐIK BİR YAZMA ESER:
TĀRĪĦ-İ ĀZĀDBAĦT

MÜBECCEL KIZILTAN*

Eski Türk Edebiyatının manzum eserleri kadar üzerinde titizlikle durulması ve araştırma yapılması gereken diğer türü de mensur eserleridir. Eski Türk Edebiyatı araştırmalarının çoğu uzun süre manzum eserler üzerinde yoğunlaşmıştır. Oysa kütüphanelerimizde hâlâ pek çok mensur yazma eser, değerlendirilerek tanıtılmayı beklemektedir .

Nesir türünde yazılmış ve çerçeve hikâye özelliği gösteren çok nüshalı yazma eserlerden biri olan *Kırk Vezir Hikâyeleri*¹ hakkında doktora tezimi hazırlarken aynı özelliğe sahip *Binbir Gece*, *Binbir Gün*, *Sindbâdnâme*, *Bahtiyârname*, v.b. eserleri ve bunlarla ilgili çalışmaları inceledim. *Kırk Vezir Hikâyeleri*'yle çerçeve hikâye özelliği taşıyan bu eserlerde genel olarak benzeşen özelliklerin yanı sıra bazı hikâyelerin ortak olduğunu belirledim² Yakında yayınlayacağım Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış *Bahtiyârname* üzerinde çalışma yaparken de Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Roman, No. 79'da *TārīĦ-i ĀzâdbaĦt Melikü'l-Koşantiniyye ve Mâcerâ-yı leh ma' Nüdemâ' ihi ve Vüzerâ' ihi ve Hüve bi'l-Lisâni't-Türkî*³ adıyla kayıtlı bir yazmaya rastladım. Yeni bir *Bahtiyârname* nüshası ile karşılaştığımı sandım. Eseri okuduğumda hikâye örgüsü açısından çerçeve hikâye özelliği taşıyan söz konusu eserlere benzediğini ama başlığındaki ĀzâdbaĦt ve eserin sonunda çocuk sahibi olan "şah ĀzâdbaĦt"ın oğluna verdiği "Bahtiyâr" adı dışında Batı ve Doğu Türkçesi ile yazılmış nüshaları

* Yard. Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ Mübeccel Kızıltan, *Kırk Vezir Hikâyeleri (Metin-Inceleme-Dizin)*, 2 cilt, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990.

² Mübeccel Kızıltan, *a.g.t.*, c. I, s. 14-23.

³ Bundan sonra eserin adı için *TārīĦ-i ĀzâdbaĦt* kullanılacaktır.

olan *Bahtiyâr-nâme*⁴ ile konusu ve eserde anlatılan diğer hikâyeler açısından bir benzerliği olmadığını anladım. Ancak bu yazmadaki hikâyelerden birinin⁵ *Kırk Vezir Hikâyeleri*'ndeki bir hikâyeye⁶ -bazı ayrıntılar dışında- benzediğini belirledim.

Çerçeve hikâye özelliğine sahip, öğüt verici bu eserlerin ana hikâyelerindeki konularının yanı sıra bunlara bağlı olarak, gerilimi güçlendirme amacıyla anlatılan küçük hikâyelerinin de konularının tespit edilmesi gerekir. Böylece eserlerin birbirleriyle ilgileri, birbirlerinin bir parçası olup olmadıkları, aynı kaynağa gidip gitmedikleri belirlenebilir. Bu inançla *Târîh-i Âzâdbaht* adlı eseri tanıtmayı amaçladım.

NÜSHA TANITIMI

Millet Kütüphanesi, Ali Emirî, Roman, No. 79'da kayıtlı bir yazmadır. 20x14 (15x8) cm ölçülerinde, 14 satır, 243 sayfadır. Rika hatla 1. ve 243. sayfalarda Ali Emirî mührü vardır. Yazmanın kâğıdı son devir, adi kâğıttır. Cilt yeni yapılmış mukavva cilttir. 1. sayfada "*Târîh-i Âzâdbaht Melikü'l-Koştantiniyye ve Mâcerâ-yı leh ma' Nüdemâ'ihî ve Vüzerâ'ihî ve Hüve bi'l-Lisâni't-Türki*" kaydı vardır. Yazmada istinsah tarihi ve müstensih adı bulunmamaktadır. Ancak bu yazıda "Dil ve Anlatım Özelliği" başlığı altında, eserin yazılış tarihinin XVII. yüzyıl ya da sonrası olabileceği ifade edilmesine rağmen yapılan alıntılarda, eklerin düzlük ve

⁴ Bilindiği gibi Şah Âzâdbaht, şahın on vezirinin iftirasına uğrayan Bahtiyâr'ın babasıdır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. *Hâzâ Kitâb-ı Bahtiyâr-nâme*, Bibliotheque Nationale, No. 623, y. 2b-59b; *Bahtiyâr-nâme*, Nuruosmaniye Ktp. No. 3685, y.1b-35b; *Bahtiyâr-nâme*, Süleymaniye Ktp., Râşid Efendi, No. 671, y.101b-124a; *Bahtiyâr-nâme*, Berlin Ktp., Petermann 729, (Zenker Nr. 711- 713), y. 47b-61b; bu nüsha konusunda bkz. W. Pertsch, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 1889, s. 434; Pir Mahmud, *Bahtiyâr-nâme*, Afyon İl Halk Ktp., Gedik Ahmet Paşa, No.18349, y. 241b-339b; yazmanın mikrofilm için bkz. Süleymaniye Ktp., Arşiv No. 2414; Uygurca metin için bkz. Herman Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodlean Library*, Oxford, 1930, s.1181; Victor Chauvin, *Bibliographie des Ouvrages Arabes Qu Relatifs aux Arabes Publies Dans l'Europe Chretienne de 1810 A 1885*, VIII Syntpas, Leipzig, 1904, s. 78-79 ; Hüseyin Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lügati*, c. I, 1927, s. XVII-XVIII; J. Horovitz, F. Köprülü, "Bahtiyâr-nâme", *İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1944, s. 241-242; J. Horovitz, "Bakhtiyâr- nâme", *Encyclopedia of Islam*, c. I, Leiden-London, 1960, s. 955; Mübeccel Kızıltan, *a.g.t.*, c. I, s., 13-14.

⁵ *Târîh-i Âzâdbaht*, s. 8-61.

⁶ Mübeccel Kızıltan, *a.g.t.*, c. I, s. 424-425; c. II, s. 298-307.

yuvarlaklığı konusunda eserde belirtilenlerin dışındakilerde klasik metin tespiti kurallarına uyuldu.

Başlangıç : (s.1) Ammâ ba'dehu râviyân-ı aḥbâr ve nâkilân-ı âşâr ve muḥaddisân-ı devr-i rûzigâr ve ma'nî gevherlerin bu reşme keşide-i silk-i ḥikâyet eyitmişlerdür ki zamân-ı evâ'ilde Qoştantiniyye şehrinde Âzâdbaḥt adlu bir pâdişâh-ı nâmđâr var idi .

Son : (s. 242)... ve fânî dünyâ hiç kimsenüñ ḥ'âhiş ve murâdına qalmamış ve bir kimseye vefâ itmemiş nice biñ şâh ve şehzâdenüñ başını yimiş ve nice civân ve pehlüvânuñ kanın yire dökmiş. İlähâ Kerimâ bu kitâbı okuyup dinleyenlere ve yazup yazdıranlara dünyâ murâdlarını virdikden mâ'adâ âḫiretlerini ma'mür it. Âmin. Temmet.

Eserde bölüm başlıkları yoktur. Anlatım manzum-mensur karışıktır. Olayların anlatıldığı, tasvirlerin yapıldığı bölümler mensur; duyguların anlatıldığı bölümler ise yer yer manzumdur. Manzum parçalar şairin adı belirtilmeksizin *Fuzûlî Divanı*'ndan alınmıştır. Bunlar 34 gazel, 19 rubâî, 5 tercî-i bend, 3 murabba, 3 müseddes, 1'er muhammes ve kıtadır. Metinde yer alan manzumelerden bazılarını *Fuzûlî Divanı*'nda rastlanamamıştır (s. 38/14-39/1, s. 72/9, s. 72/14, s. 74/14-75/1-3, s. 91/4-5, s.107/14-108/1). Dört gazel de eserde farklı yerlerde tekrarlanmıştır: S. 31/7-8'deki dizeler s. 43/4-8'de (*Fuzûlî Divanı*, gazel 293, s. 275), s.14/9-11'deki dizeler s. 198/2-6'da (*Fuzûlî Divanı*, gazel 3, s.131), s. 61/14-63/2-3'teki dizeler s.125/13'te (*Fuzûlî Divanı*, gazel 260, s. 257-258), s. 96/1-6'daki dizeler s. 200/6-9'da (*Fuzûlî Divanı*, gazel 187, s. 221-222)⁷ .

Bazı manzumeler ise *Fuzûlî Divanı*'ndaki iki ayrı manzumeye ait dizelerin birleşmesinden meydana gelmiştir. S. 31/4-6'daki dizelerle (*Fuzûlî Divanı*, gazel 291, s. 273-274), s. 31/7-8'deki dizeler (*Fuzûlî Divanı*, gazel 293, s. 275); s. 76/2'nin birinci dizesiyle (*Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 65, s. 327), s. 76/2'nin ikinci dizesi (*Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 66, s. 327) birleştirilmiştir.

Metinde yer alan *Fuzûlî*'ye ait manzumelerden bazıları yazımızda konunun ayrıntılı özetinde verilmiştir. Diğerlerinin ise konunun akışı

⁷ Bkz. *Fuzûlî Divanı*. Baskıya hazl.: Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgân Cunbur, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1990. Bundan sonra *Fuzûlî Divanı* kullanılacaktır.

içinde eserdeki sayfa numaraları ayrıç içinde yazılmış, *Fuzûlî Divanı*'ndaki yerleri de dipnotlarla gösterilmiştir. Özet içinde verilen bu manzumelerin anlam kopukluğu olan dizelerinin *Fuzûlî Divanı*'ndan ya da tarafımdan tamamlanılması yoluna gidilmiştir.

Eserde Şah Âzâdbaht'ın oğul sahibi olmasını konu edinen ana hikâyeye bağlı olarak başlarından geçenlerden sonra derviş olan dört kişinin hikâyelerinin anlatıldığı dört büyük hikâye ve bu hikâyelerin içinde de dokuz küçük hikâye yer alır. Ayrıca eserin sonuç bölümündeki bir küçük hikâye de eklendiğinde küçük hikâye sayısı ondur. Hikâyelerin adları yoktur. Bu nedenle olay kahramanlarından yola çıkılarak hikâyelere tarafımdan ad verilmesi yoluna gidilmiştir.

Âzâdbaht'ın anlattığı *Mücevhercinin Hikâyesi* içinde yer alan *Azerbaycanlı Tüccar Hikâyesi* 'nde s. 172'den sonra anlam kopukluğu vardır.

ESERİN KONUSU VE HİKÂYE ÖRGÜSÜ

Eserde, bir türlü oğul sahibi olamayan Şah Âzâdbaht okuduğu kitapların etkisiyle üzüntüden kurtulup ibret almak için kabristana gider. Yolu dört dervişin oturduğu bir çardağa düşer. Başlarından geçen maceraları anlatmaya başlayan dervişlerden ikisinin öyküsünü gizlediği yerden dinler. İki dervişin de âşık oldukları kızlara kavuşamadıklarını, canlarına kıymak üzereyken karşılıklarına çıkan bir zahidin tavsiyesiyle İstanbul'a (metinde Kostantiniyye'ye) geldiklerini, dileği olan bir padişahla birlikte muratlarına orada ulaşacaklarını öğrenir. Sarayına döner. Adam gönderip dervişleri sarayına davet eder. Şahın davetini Tanrı'nın hikmeti kabul eden dervişler saraya gelirler. Âzâdbaht onlara ikisinin hikâyesini dinlediğini, diğer ikisinin hikâyesini de dinlemeden önce kendi başından geçen bir macerayı anlatmak istediğini söyler. Sahip olduğu bir mücevheriyle gururlandığını, ondan daha değerlisinin bulunduğunu söyleyen vezirini öldürtmek istediğini, Frenk elçisinin öğüdüne uyup acele karar vermekten kaçındığını, vezirin haklılığına tanık olunca da dünya nimetlerinden elini çektiğini anlatır. Sonra diğer iki dervişten maceralarını anlatmalarını ister. Üçüncü derviş, âşık olduğu kıza kavuşmak amacıyla bir sırrı çözmeye çalışırken bir yigitle karşılaştığını, onun derdiyle yollara düştüğünü, yolda rastladığı bir zahitten çarenin İstanbul'da olduğunu

öğrenip oraya geldiğini söyler. Dördüncü derviş de sevdiği kıza kavuşamadığı için canına kıymak isterken rastladığı bir zahidin onu kararından caydırdığını, İstanbul'a gönderdiğini açıklar. Sonuçta dervişlerin hepsi aynı zahitle karşılaştıklarını anlarlar. Sonra dervişler Şah Âzâdbaht'a dua ederler. Haremden gelen bir haberçi şaha bir oğlan çocuğunun doğduğu müjdesini verir. Hamile eşi olmayan Âzâdbaht'a, çocuğun bir süre önce kızıp kovduğu, ama hamile olabileceği kaygısıyla haremde gizlice alıkonulan bir cariyeden doğduğu söylenir. Bahtiyâr adı verilen çocuğun bir süre sonra kaybolduğu haberi gelir. Çocuğun bulunması için dualar edilir. Çocuk tekrar ortaya çıkar. Sonunda çocuğun peri padişahının kızıyla aynı zamanda doğduğu, bu nedenle peri padişahınca göğe çekildiği anlaşılır. Bir süre sonra Âzâdbaht ve dervişler göğe davet edilirler, peri padişahıyla karşılaşırlar. Başlarından geçen maceraları öğrenen peri padişahının yardımıyla dervişler sevdiklerine kavuşurlar.

Bu durumda eserin hikâye örgüsü şöyledir:

- * Âzâdbaht'ın oğul sahibi olma isteği ve dört dervişe rastlaması (s.1-8)⁸
 - Yemen tüccarının oğlunun hikâyesi (s. 8-61)
 - φ Sandıktaki kızın hikâyesi (s. 47-57)
 - Acem şahının oğlunun hikâyesi (s. 61-106)
 - φ Numân-ı Seyyah'ın hikâyesi (s. 67-82)
- * Âzâdbaht'ın hikâyesi (s.109-175)
 - φ Mücevhercinin hikâyesi (s. 123-172)
 - @ Padişahın kızıyla Bihrûz'un hikâyesi (s. 137-139)
 - @ Azerbaycanlı tüccarın hikâyesi (s. 161-173)
 - Farsî padişahının hikâyesi (s. 175-221)
 - φ Hâtem'in hikâyesi (s. 175-177)
 - φ Bihrûz'un hikâyesi (s. 185-188)
 - φ Yiğidin hikâyesi (s. 188-210)
 - Çin padişahının oğlunun hikâyesi (s. 211-235)

⁸ * işareti ana hikâye, • işareti büyük hikâyeler, φ işareti küçük hikâyeler, @ işareti küçük hikâye içindeki hikâyeler için kullanıldı.

∅ El uzatılmayan kızın hikâyesi (s. 225-228)

* Âzâdbaht'ın Bahtiyâr adlı bir oğul sahibi olması (s. 235-242)

∅ Meliğın hikâyesi (s. 239-240)

OLAYIN ÖZETİ

* Kostantiniyye kentinin oğlu kızı olmayan âdil hükümdarı Âzâdbaht vezirinin öğüdüyle köleler bağışlar, iyilikler yapar. Hükümet işleri ile uğraşırken kitaplar okumaya da başlar. Kitaplardan birinde, üzüntüden kurtuluş yolunun kabristana gidip dua edip oradakilerin halinden ibret almak olduğunu okur. Giysi değiştirerek gittiği kabristanda bir ışık dikkatini çeker, yakındaki çardakta oturan dört derviş görür. İçlerinden biri hapşırınca dervişler daldıkları uykudan uyanırlar. Biri başlarına ertesi gün gelecekleri bilemeyeceklerinden birbirlerine maceralarını anlatmalarını ister. İçlerinden biri diğerlerinin isteğiyle başına gelenleri anlatmaya başlar (s. 1-8).

• Yemen Tüccarının Oğlunun Hikâyesi (s. 8-61)

Birinci derviş Yemen tüccarlarından Hoca Ahmet'in oğludur. Babasından kalan servetini bitirir. Kız kardeşinin desteğiyle Şam'a kervanla mal gönderir. Kendisi de yola koyulup Şam yakınlarında bir kale dışında konaklar (gazel, s. 12/11-14)⁹. Gece kaleden bir sandık indirildiğini görür¹⁰. Aşk tuzağına düştüğünü anlar (gazel, s.13/11-14)¹¹ Sandığı açtığında bıçaklanmış bir kız görür (gazel, s. 14/9-11)¹² :

Gördüm ol hurşid(i) bir dem ihtiyârum kalmadı
Sâye tek bir yirde tırmağa kararum kalmadı

Pâk kıldı şüretümden za'f dem¹³ âyinesin
Böyle ma'v oldum ki bir zerre gubârum kalmadı

⁹ *Fuzûlî Divanı*, gazel 82, s. 170.

¹⁰ Bu hikâye *Kırk Vezir Hikâyeleri*'ndeki "Eskici ile Bâzîrgân" hikâyesi ile benzerlikler taşır. Bkz. Mübeccel Kızıltan, *a.g.t.*, c. I, s. 224-225; c. II, s. 298-307.

¹¹ *Fuzûlî Divanı*, gazel 143, s. 199.

¹² *Fuzûlî Divanı*, gazel 260, s. 257-258. Bu dizeler eserde s. 198/2-6'da da yinelenmiştir. Bkz. dipnot 77.

¹³ "Dem" sözcüğü *Fuzûlî Divanı*'nda "dehr" olarak geçmektedir.

Ėam günü hem-demlerüm ĖarĖ oldılar gözyaşına
Oldı ağvâlüm Ėarâb u rüzigârüm Ėalmadı

Tüccar, kızın güzelliğine âşık olur (gazel, s. 15/6-9)¹⁴ Başından geçenleri anlatmasını, ona bu kötülüğü kimlerin ettiğini söylemesini ister. Kıza canını fedaya hazırdır (tercî-i bend, s.16/11-14)¹⁵ . Onu alıp şehre götürür, bir hana yerleştirir. Çağırdığı cerraha harami saldırısına uğradıklarını, bu nedenle verecek paraları olmadığını söyler. Kızın tedavisi yarım kalır. Bu sırada tüccarın malları Şam'a ulaşır, malını satıp paraya kavuşunca kızın tedavisini yaptırır. İyileşen kız bir mektup yazıp tüccara verir, çarşıdaki mücevherciye gönderir. Mücevhercinin verdiği içi altın dolu kabı alan tüccar, kıza getirir. Borcunu ödemek isteyen kızın teklifini kabul etmez. Kız, tüccara minnet duygularını ifade edip kendisini cariyeye olarak almasını ister. Bunları işiten tüccar, kızın ayaklarına kapanıp canını fedaya hazır olduğunu söyler (gazel, s. 24/8-9)¹⁶ Bir süre sonra kız, tüccarı pazara iki kat elbise satın almaya gönderir. Tereddüt edince ona sitem eder (rubâî, s. 25/1-2)¹⁷:

Bir âb u hevâdur eşk-i germ ü dem-i serd
Kim andan alur neşv ü nümâ gülbün-i derd
Gülzâr-ı Ėamuñ benefşe vü yâsemeni
Düd-ı dil-i âşiftedür ü çehre-i zerd

Tüccar elbiseleri alır, sonra kızın isteğiyle mimarlar bulur, şehirde ev yaptırıp yerleşirler. Kız onu dikilmiş giysiler almaya pazardaki genç bir tüccara gönderir (gazel, s. 26/14- 27/1-2)¹⁸ . Tüccar bu genç adamla dost olur. Dört gün dört gece birlikte eğlenirler. Bu eğlenceye genç adamın cariyesi de katılır (tercî-i bend, s. 29/11-14 ve 30/1)¹⁹ . Bu eğlencede cariyeye çeng çalıp gazel okur (gazel, s. 31/4-6 ve s. 31/7-8) :

¹⁴ *Fuzûlî Divanı*, gazel, 108, s. 182-183.

¹⁵ *Fuzûlî Divanı*, tercî-i bend 1, s. 281.

¹⁶ *Fuzûlî Divanı*, gazel 237, s. 246.

¹⁷ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyât 18, s. 318.

¹⁸ Eserdeki "Ser-i zülfünde her mü şayd kılmış bir dil-i süzân

Durupdur şanasın bir şu'le oda her mârâ" beyti *Fuzûlî Divanı*, gazel, 253, s. 254'te.

"Ser-i zülfünde her mü şayd kılmış bir dil-i süzân

Düşüpdür şanasın bir şu'le od şem' üzre her târe" şeklindedir.

¹⁹ *Fuzûlî Divanı*, tercî-i bend 1, s. 284.

Mey pey-â-pey şunma sâķi kıılma lâ-ya'ķıl beni
İtme bir dem devlet-i didârdan ğâfil beni

Döne döne la'1-i mey-günun öper iy ğonca-leb
Kılmasun mı reşķ-i câm-ı bâde-i ğunin (dil)²⁰ beni

Ben saña ğayrân u benden ğayrı senden bî-ğaber
Şükr aña'kim 'ışkuna kıılmış hemîn ğâbil beni²¹

Yok mecâlüm özge gül-ruğsâra sensüz bakmaya²²
Eylemiş hicr-i ruğuñ öz ğâlûme ğayrân beni

Ğarķ-ı ğün-âb oldı cism-i ğâk-sârüm âh kim
Dürd veş şaldı ayağlarda ğam-ı devrân beni

Tüccar eve dönünce kıza olup bitenleri anlatır. Kız da ondan genci eve çağırmasını, ziyafet vermesini ister. Tüccar genci davet eder, işrete başlarlar (tercî-i bend, s. 38/5-7)²³ Sonra eğlenceye genç adamın cariyesinin de katılması için adam gönderip onu çağırırlar. Eğlenceyi birlikte sürdürürler (gazel, s. 39/2-3)²⁴. Üç gün üç gece süren eğlenceden sonra kendilerinden geçerler; tüccar dördüncü gün kendine gelir, ortalıkta kimseyi göremez, evdeki eşyalar da yok olmuştur. Odalardan birinde halıya sarılmış olarak genç adamla cariyesinin cesedini bulur. Bir köle gelir, onu alıp kızın bulunduğu bir konağa götürür. Kızı görünce tüccarın akılı başından gider (gazel, s. 41/12-14)²⁵. Kız, tüccara çektiği zahmetlerden duyduğu üzüntüyü ifade edip para vermek ister, kendisini unutmasını söyler. Tüccar, kızdaki ya kendisini öldürtmesini ya da köleliğe

²⁰ Metindeki eksik sözcük *Fuzûlî Divanı* gazel 291, s. 274'ten tamamlandı.

²¹ Eserde s. 31/4-6'daki beyitler için bkz. *Fuzûlî Divanı*, gazel 29, s.273-274.

²² Eserde 31/7-8'deki beyitler için bkz. *Fuzûlî Divanı*, gazel 293, s. 275. Bu dizeler s. 43/4-8'de de yinelenmiştir. Bkz. dipnot 26.

²³ *Fuzûlî Divanı*, tercî-i bend 4, s. 285. Bu manzumenin s. 38/14-39/1'deki dizelerine *Fuzûlî Divanı*'nda rastlanmamıştır.

²⁴ *Fuzûlî Divanı*, gazel, 11, s. 136.

²⁵ *Fuzûlî Divanı*, gazel 271, s. 263.

kabulünü diler (gazel, s. 43/4-8)²⁶ ve olup biteni anlatmasını ister ama hiç bir şey öğrenemez. Oradan ayrılır. Derdinden hastalanır (rubâî, s. 44/14 ve s. 45/1)²⁷ :

Yandurdu beni şevk-i cemâlün iy mäh
Her lahza degil 'aceb yetürsem göge âh
Zülfün girihi çıktı elümden nâ-gâh
Gör kim ne cefâ kıldı baña baht-ı siyâh

Bunu işiten kız onu tedavi ettirir. İyileşen tüccar, kızı başında ağlar görür (gazel, s. 46/6)²⁸. Çaresizlik içinde o da ağlamaya başlar (rubâî, s. 47/1- 2)²⁹. Tüccara acıyan kız macerasını anlatır³⁰ :

¶ Sandıktaki Kızın Hikâyesi (s. 47-57)

Kız, haram günlerde, bir keresinde on gün şarap içmez, lalasının önerisiyle köknar şerbeti içer. Bunu getiren yoksul çocuğa acır, her seferinde bir altın verir. Sonra çocuktañ ustasının altınları elinden aldığını öğrenir. Lalasından, çocuğun köknar şerbeti yapabilmesi için konakta bir yer hazırlamasını ister. Gelişip güzelleşen oğlana âşık olur (terci-i bend, s. 51/5-8)³¹. Onunla buluşmaya başlar. Oğlanın isteği üzerine ona bir cariye satın alır. Bir gün onları eğlenirken görür, kıskanır (müseddes, s. 55/9-10)³² :

Sirişk-rîz gül-endâmlar hevâsıyla
Şikeste-hâl siyâh zülfler haţâsıyla
Zamâne içre gam-ı 'işk mâcerâsıyla
Hemîşe maşlahatum özgeler rızâsıyla

Oğlana sitem edince oğlan intihar etmek ister ama kız onu engeller. Kız, oğlana canını alması için yalvarır. Oğlan da kızı hançerler. Cariyeyle birlikte kızı bir sandığa koyarlar, kaleden ipe sarkıtırlar. Tüccar onu kale dışında sandıkta bulup kurtarır. Bu sırada kızın ana babası, babasının

²⁶ *Fuzûlî Divanı*, gazel, 293, s. 274-275. Bu dizeler s. 31/7-8'de de yinelenmiştir. Bkz. dipnot 22.

²⁷ *Fuzûlî Divanı*, rubaiyyât 67, s. 328.

²⁸ *Fuzûlî Divanı*, gazel 218, s. 237.

²⁹ *Fuzûlî Divanı*, s.320, rubaiyyât 29.

³⁰ *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nde kız bir kasabın çırağına âşıktır. Bkz. dipnot 10.

³¹ *Fuzûlî Divanı*, terci-i bend 4, s.282.

³² *Fuzûlî Divanı*, müseddes 4, s. 289.

görevi nedeniyle, Şam dışındadırlar. Bu nedenle kızlarının başına gelenlerden haberleri yoktur (s. 57).

Kız ve tüccar şehirde ev alıp yerleştikten sonra, genç adamı yemeğe çağırmaya karar verirler. Bu sırada kızın ana babası Şam'a dönerler. Kız annesine gidip başına gelenleri anlatır. Ondan evi için eşyalar ister. İntikamını alacağını açıklar. Annesi de kızına istediklerini vererek yardım eder. Kız mektup yazıp para istediği kişinin köknar şerbeti getiren ve sonra âşık olduğu oğlanın ustası; giysi satan gencin köknar şerbeti yapan oğlan; cariyenin ise, kızın sevdiği genç için satın aldığı cariyeye olduğunu açıklar. İntikamını almak için onları öldürdüğünü tüccara anlatır (gazel, s. 58/9-10)³³.

Hâşılum yok ser-i küyuñda belâdan gayrı
Garazum yok reh-i 'ışkuñda fenâdan gayrı

Ney-i bezm-i gamem iy âh ne bulsañ yile vir
Oda yanmış kuru cismümde havâdan gayrı

Kızla tüccar bir süre sonra yola koyulurlar³⁴. Bir ırmağa gelirler. Tüccar ırmağı geçecek uygun bir yer aramağa gider. Geri döndüğünde bıraktığı yerde kızı bulamaz. Dönüp Şam'da da arar ama izine rastlayamaz. Yollara düşer, üzüntüyle kendini bir dağdan atmak üzereyken bir zahitle karşılaşır. Zahit kızın sağ olduğunu, Kostantiniyye'deki üç dervişe yetişmesini tavsiye eder (s. 8-61).

Padişah Âzâdbaht dervişin öyküsünün etkisiyle üzülür, Tanrı'ya dua eder (gazel, s. 61/14 ve s. 62/2-3)³⁵:

Yâ Rab hemîşe luţfuñı it reh-nümâ baña
Gösterme ol tarîkı ki gitmez saña baña

Yok bende bir 'amel saña şâyeste âh kim
A'mâlûme göre vire 'adlûñ cezâ baña

³³ *Fuzûlî Divanı*, gazel, 273, s. 264.

³⁴ Hikâyenin bundan sonraki kısmı *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nde yoktur.

³⁵ *Fuzûlî Divanı*, gazel 3, s. 131-132. Eserde bu dizeler s. 125/13'te de yinelenmiştir. Bkz. dipnot 64.

Ḥavf u ḥaṭâda muẓtaribem var ümîd kim
Luṭfuñ vire beşâret-i 'avf-ı 'aṭâ baña

Ben bilmezem baña gerek(in) sen ḥakîmsin
Men' eyle virme her ne gerekmez saña baña

• Acem Şahının Oğlunun Hikâyesi (s. 61-106)

İkinci derviş ise Acem şahının av meraklısı oğludur. Bir av sırasında altın halhallı bir ceylanı okla yaralar, yaralı ceylanı izler. Bir künbet kenarında kucağındaki ceylanı yaralayana beddualar eden, ruhbanlar gibi siyah giysili, yaşlı bir adama rastlar. Ceylanı yaraladığı için ondan af diler. İhtiyar künbede girer, ağlayan sesi duyulur (tercî-i bend, s. 65/11-14)³⁶:

'Âkıbet âhum benüm ol yâre te'sir itmese
Bunca efsûnum perî-veş yâri teşhîr itmese

Yâr ḥâl-i zâruma bir fikr ü tedbîr itmese
Bî-vefâlık resmini geldikçe³⁷ tefsîr itmese

Ol civân-ı nâzenin meyli beni pîr itmese
Dutaram ben dâmenin bu 'ömri taqşîr itmese

Sensüz olman ayrı miḥnetden belâdan el-amân
El-amân hicrân belâ vü miḥnetden el-amân

Perdeyi aralayıp içeri bakan Acem şahının oğlu, ihtiyar adamın bir kızın ayağına kapanıp dua ettiğini görür. İhtiyar bu kıza duygularını dile getirir (gazel, s. 66/9 ve s. 67/1)³⁸. Oğlan kıza âşık olur, kendinden geçer. İhtiyar onu ayıltır. Kendine gelen oğlan, ihtiyarın bir putperest olduğunu anlar. Ondan macerasını anlatmasını ister.

ç Numân-ı Seyyah'ın Hikâyesi (s. 67-82)

Numân adlı ihtiyar, Iraklı çok zengin bir tüccarın oğludur. Ticaret

³⁶ *Fuzûlî Divanı*, tercî-i bend 6, s. 283.

³⁷ Eserde "geldikçe" sözcüğü iki kez yazılmıştır.

³⁸ *Fuzûlî Divanı*, gazel 181, s. 218-219.

için geldiği Frenk ülkesinde, iki şehrin ortasından geçen bir handa konaklar, orada kendisinden mal almak isteyen güzel bir kıza âşık olur (gazel, s. 70/10-12)³⁹. Şaşkınlığından yararlanan kız mallarını satın alacağını, bedelini ertesi gün vereceğini, bunun için sarayına gelmesini söyler. Kızın davetini kabul ederek onun sarayına gider, iltifatlarından çok hoşlanır (müseddes, s.72/9-11)⁴⁰. Yemekten sonra kız gözyaşları içinde, tüccardan sırmalı bir mendile sarılı mektupla yüzüğü diğer kentteki bir bağda bulunan Keyhüsrev'e götürmesini ister (s. 74/14 ve 75/3)⁴¹:

Elâ iy nâme-i şâhib kelâmum
Varup cânânuma ilet selâmum

Selâm olsun saña iy âfitâbum
Hâbibüm dilberüm 'âli-cenâbum

Selâm olsun saña gönlüm çerâğı
Unudurlar meger gözden ırağı

Selâmdan sonra hâlüm ola ma'lüm
Dükendi kalmadı şabr u kararum

Tüccar da teklifi kabul eder. Bağa gelir. Kapıda bekleyen adama yüzüğü gösterir. İçeri girer. Kafese hapsedilmiş genç bir adam görür, mektubu ona verir (rubâî, s. 76/2-4)⁴². Mektubu okuyan genç, gözyaşları içinde tüccara kızı sevdiğini söyler fakat bu sevdadan vaz geçmesini ona anlatmasını ister (rubâî, s. 77/5-6)⁴³:

İy bād kıl aḥvâlümi cânânuma 'arz
Ser-geşteliğim serv-i ḥırâmânuma 'arz

³⁹ *Fuzûlî Divanı*, gazel 37, s.148.

⁴⁰ *Fuzûlî Divanı*, müseddes 6, s. 287. Bu manzumenin s. 72/9-72/14'teki dizelerine *Fuzûlî Divanı*'nda rastlanamadı.

⁴¹ Bu dizelere *Fuzûlî Divanı*'nda rastlanamadı.

⁴² Eserdeki rubâînin birinci dizesi için bkz. *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 65, s. 327; ikinci dizesi için bkz. *a.g.e.*, rubâiyyât 66, s. 328 ; ikinci beyit için bkz. *a.g.e.*, rubâiyyât 66, s. 327.

⁴³ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 39, s. 322.

Öldürdi cefâ vü cevri-ı ağıyar beni
Bu zulm-i şarihi eyle ol cânuma 'arz

Bu sırada ortaya çıkan topuzlu adamların saldırısıyla tüccar kendinden geçer. İki adam tarafından taşınırken kendine gelir. Konuşmalarından kafesteki gençle padişahın kızının mektuplaşmalarının anlaşıldığını, bu nedenle harem bahçesinde cezalandırılacaklarını, gencin de padişahın yeğeni olduğunu öğrenir. İki adamdan kendisini cezanın uygulanacağı yere götürmelerini ister. Oraya ulaşırlar. Kızla oğlan getirilir. Vezir, namusunu temizlemesi için kızıdan kılıçla genci öldürmesini ister. Kız yapamaz, gencin ayaklarına kapanır (rubâî, s. 81/3-4)⁴⁴ :

Biz 'âlem-i 'ışık 'âlem-ârâlarıyuz
Meyhâne-i derd dürd-peymâlarıyuz
Gülberg-i nedâmet çemenidür 'âlem
Biz bu çemenün bülbül-i şeydâlarıyuz

Kızın aklı başından gider. Padişah gencin öldürülmesini buyurur. O sırada atılan bir okla vezir vurulur. Oradakilerin saldırısı üzerine padişah hareme sığınır. Tüccar kendinden geçer. Gözünü bir han odasında açar. Yaraları iyileşir fakat kıza olan aşkı sürer. O dağ başına gelir, kızın heykelini yaptırır, ona aşkını anlatarak vakit geçirir (rubâî, s. 82/12-13)⁴⁵. (s. 62-82).

Tüccar, Acem şahının oğluna aşk peşinde koşmamasını salık verirse de onu ikna edemez (gazel, s. 83/4-7)⁴⁶, bunun üzerine ona aşk usulünü talim ettirir, sonra üç altın verir, vedalaşırlar (rubâî, s. 83/14 ve 84/1)⁴⁷. Şah oğlu aldığı öğütle yola koyulur, türlü zorluklar çekerek dolaşır (rubâî, s. 84/5-6)⁴⁸. Ah ederek bir kente gelir (gazel, s. 84/10-12)⁴⁹. Bir gece Tanrı'ya yakarır (gazel, s. 85/2-3)⁵⁰:

⁴⁴ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 31, s. 321.

⁴⁵ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 45, s. 323.

⁴⁶ *Fuzûlî Divanı*, gazel 152, s. 203.

⁴⁷ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 52, s. 325.

⁴⁸ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 56, s. 326.

⁴⁹ *Fuzûlî Divanı*, gazel 73, s. 166.

⁵⁰ *Fuzûlî Divanı*, gazel 30, s. 145.

Benüm tek hiç kim zâr u perişân olmasun yâ Râb
Esîr-i derd-i 'ışk u dâğ-ı hicrân olmasun yâ Râb

Dem-â-dem cevrlerdür çekdigüm bî-rahm bütlerden
Bu kâfirler esîri bir Müselmân olmasun yâ Râb

Ertesi gün pazar yerinde dolaşırken, naralar atan, eli kılıçlı ve kullarıyla omuzunda tabut taşıyan bir adama rastlar. Halk kaçıdır. Tabutun üstünde ölen kişiye duyulan özlem yazılıdır (gazel, s. 85/13-14)⁵¹. Şah oğlu, olgun bir mürşitle karşılaştığı inancıyla adamı izlemek ister. Kendisini engellemek isteyen halkın elinden deli rolü yaparak kurtulur. Adamı ve kullarını izler. Bir imarete gelirler. Adam onu fark edip yanına çağırır, geliş nedenini sorar. Şah oğlu dertli olduğunu, yolda rastladığı zahitten duyduklarını anlatır. Bunun üzerine adam, kendisinin harem bahçesinde ok atan kişi, tabutun ise kafese kapatılan gence ait olduğunu; bu gencin babasının hizmetindeyken zalimleri cezalandırdığını; her ay gencin taziyesi için tabutu kentte dolaştırdığını; halkın bu nedenle onu deli sandığını anlatır. Ertesi sabah şah oğlunu alıp uğruna acı çektiği kızın oturduğu bağa götürür. Getirdikleri tabutu yere koyarlar. Adam tabutun başında ağlayarak bir gazel okur (gazel, s. 89/7-10)⁵². O sırada kız salınarak gelip (gazel, s. 89/14 ve 90/1-2)⁵³ tabut başında ağlar. Bunu gören şah oğlu çok etkilenir (rubâî, s.90/10-11)⁵⁴. Bir süre sonra adamla imarete dönerler. Şah oğlu kız için üzülür (rubâî, s. 91/4-5)⁵⁵:

Tâ gözden ırak ol büt nâ-dâm oldı
Göz ağladı ol kadar ki nâ-kâm oldı
Bilmem ne olur dâğla benüm ahvâlüm
Kurbanuñ olam bugün de ahşâm oldı .

Oğlanın üzüntüsünü gören adam onu kızla buluşturur (gazel, s. 92/2-3)⁵⁶. Adamın yardımıyla kızla oğlan geceleyin kaçarlar. Yollarını

⁵¹ *Fuzûlî Divanı*, gazel 268, s. 281.

⁵² *Fuzûlî Divanı*, gazel 186, s. 221.

⁵³ *Fuzûlî Divanı*, gazel 106, s. 181- 182.

⁵⁴ *Fuzûlî Divanı*, rubâîyyât 70, s. 328.

⁵⁵ Bu dörtlüğe *Fuzûlî Divanı*'nda rastlanamadı.

⁵⁶ *Fuzûlî Divanı*, gazel 292, s. 274.

kaybederler. Onlara yardım etmek için bekleyen adamı bulamazlar (rubâî, s. 93/13-14)⁵⁷. Ne yapacaklarını bilemeyip sonunda bir çıkmaz sokağa gelirler. Saray gibi bir evin kilitli kapısını kırıp içeri girerler. Hazır bir sofraya bulurlar, yerler, içerler. Oğlan kıza duygularını anlatır (gazel, s. 96/1-6)⁵⁸. Kızının kaçtığını duyunca padişah peşine mekkâreleri takar. Bunlardan biri o eve gelir. Söylediği yalana kanıp acıdıkları kadını konuklarlar. Mekkâre giderken eve gelen bir avcı onu öldürür. Avcı, kızla Acem şahının oğluna mekkâreyi tanıdığını ve onları ihbar edeceği için öldürdüğünü açıklar. Avcı, öldürülen gencin bir zamanlar padişah olan babasının kumandanlığını yaptığını, adının Behzâd Harâmî Han olduğunu anlatınca kız da onu tanır. Bir süre saklandıktan sonra Acem ülkesine gitmek üzere yola çıkarlar. Kent kapısında tanınırlar. Peşlerine adamlar düşer. Behzâd onları yener. Acem ülkesine yaklaşınca oğlan babasına mektup yollar. Karşılama gelen adamlarla buluşmak için oğlan nehri geçer. Kız geçerken suya kapılır. Onu kurtarmak isteyen Behzâd da kaybolur. Bunun üzerine Acem şahının oğlu dünyayı terk eder, hayvanlara karışır. Bir gün kendini bir dağdan atmak ister. O sırada rastladığı bir zahide öyküsünü ve ölme isteğini anlatır. Onun tavsiyesiyle vazgeçer, diğer dervişlerle buluşmak için yollara düşer. Birinci dervişle buluştuğunda aynı zahitle karşılaştıklarını anlatır (s. 61-106).

İkinci dervişin hikâyesi bittiğinde sabah olmuştur. Dervişler namaz kılarak Âzâdbaht sarayına döner. Adam gönderip dervişleri sarayına çağırır.

Dervişler bunu Tanrı'nın bir lufu olarak kabul edip saraya gelirler. Onun için dualar ederler (s.107/14 ve 108/1)⁵⁹. Âzâdbaht sabaha değin iki dervişin maceralarını dinlediğini, diğer ikisinin de öykülerini dinlemek istediğini fakat önce kendi başından geçenleri anlatacağını söyler (s. 106-109).

* Âzâdbaht'ın Hikâyesi (s. 109-175)

Şah Âzâdbaht, huzuruna gelen Frenk elçisine, Bedehşan'dan gelen tüccarın armağanı olan lal taşını övünerek gösterir. Veziri bundan daha

⁵⁷ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 60, s. 326

⁵⁸ *Fuzûlî Divanı*, gazel 187, s. 221-222. Bu dizeler eserde s. 200/6-9'da da yinelenmiştir. Bkz. dipnot 78.

⁵⁹ Bu dizelere *Fuzûlî Divanı*'nda rastlanmadı.

büyük iki taşın Horasan'da bir tüccarda olduğunu söyler. Vezire kızan Âzâdbaht onu öldürtmek isteyince huzurunda bulunan Frenk elçisi tahkik etmeden veziri öldürtürse günaha gireceğini hatırlatır. Öğüdü dinleyen Âzâdbaht, veziri hapsettirir.

Vezirin işrete düşkün, akıllı bir kızı vardır. Annesinden işittiği sözlerin etkisiyle babasının haklılığını kanıtlamak, onu hapisten kurtarmak için lalasıyla yola koyulur. Nişabur'a gelir. Lala çarşıda gezerken gördüğü mücevhercinin aradıkları kişi olduğunu düşünür. Bunu duyan kız, erkek kılığına girip mücevhercinin dükkânına gelir. Karşıdaki dükkânda da iki demir kafes içinde iki adam ve bir iskemle üzerinde oturan, boynundaki tasmada iki lal taşı olan bir köpek görür. Bu taşların babasının sözünü ettiği taşlar olduğunu anlar. Bunu padişaha kanıtlamaya karar verir. Mücevherciyle tanışır. Bu arada mücevherci de erkek kılığındaki kıza âşık olur, duygularını açıklar (murabba, s. 114/11-12)⁶⁰:

Esir-i derd-i 'ışkuñ olalı senden vefâ görmen
Vefâ vü âşinâlık resmini senden revâ görmen
Seni her kânde görsem ehl-i 'ışka âşinâlık görmen
Gözüm cānum efendüm sevdiğüm devletlü sultānum

Mücevherci duygularını açıklamayı sürdürür (gazel, s.114/14-15)⁶¹ Sonra hep birlikte mücevhercinin konağına gidip işret ederler. İki ay sonra kız, babasını özlediği için gitmek isteyince mücevherci ondan ayrılamayacağını anlar (rubâî, s. 117/12-13)⁶², kalması için yalvarır (rubâî, s. 118/3-4)⁶³. Sonra kafesteki adamları ve köpeği de yanlarına alarak hep birlikte yola çıkarlar. Kostantiniyye'ye gelirler. Kız, annesine gidip padişahınkinden büyük iki lal taşını bulduğunu müjdeler. Bu sırada mücevhercinin konakladığı yere gelen Âzâdbaht'ın adamlarından biri kente dönünce gördüğü lal taşlarını anlatır. Âzâdbaht lal taşlarının varlığını duyunca, vezirin hapisten kurtulacağını düşünür. Mücevherciye kızar, onu öldürtmek ister. Frenk elçisi ise mücevhercinin anlattıklarını dinlemesini önerir. Âzâdbaht çağırılan mücevherciden öyküsünü anlatmasını ister (s. 123).

⁶⁰ *Fuzûlî Divanı*, murabba 2, s. 299.

⁶¹ *Fuzûlî Divanı*, gazel 299, s. 278.

⁶² *Fuzûlî Divanı*, rubâîyyât 69, s. 328.

⁶³ *Fuzûlî Divanı*, rubâîyyât 10, s. 316.

€ Mücevhercinin Hikâyesi (s. 123-172)

Mücevherci kafestekilerin büyük kardeşleri olduğunu açıklayarak söze başlar. Mücevherci küçükken, babası ölür. Kardeşlerine vekâlet vererek miras hususunda dava etmeyeceğine dair kadı önünde yemin eder. Sonra evden kovulur. Babasının sağlığında biriktirdiği paralarla bir konak ve dükkân alıp yaşamını düzenler. Tanrı'ya dua eder (gazel, s. 125/13)⁶⁴.

Bir Yahudi'ye borçlanan kardeşlerinin boçlarını öder, onları evine getirir. Ticaret için onlara para verir. Bunu kumarda yitirdiklerini duyup borçlarını öder, onları bir yere yerleştirir. Kente giderken soyulduklarını duyar, alıp evine getirir. Onların teklifi üzerine cariyesini ve köpeğini de alır, birlikte deniz seferine çıkarlar. Büyük kardeşi cariyesine göz koyar, ortancayla birleşip onu denize atarlar. Köpeği de denize atlar. Mücevherci ve köpeği karaya çıkar, bir kale civarına gelirler. Orada kardeşlerine rastlar. Çıktıkları bir Hint Seferi'nde diğer kardeşlerini öldüren bir hizmetkâr olduğu gerekçesiyle kardeşleri tarafından kadıya götürülür. Rüşvetle ölüme mahkûm edilir. O sırada hastalanan padişah mahkûmları bağışlayınca ölümden kurtulur. Kardeşleri onu gene kadıya götürür, rüşvet vererek Süleymân zamanında yapılan kuyuya atırırlar.

Kuyuda iki kişi daha vardır. Adamlara yemek getirenleri izleyen mücevhercinin köpeği de ona ekmek taşır. Köpek, yaşlı bir kadını su vermesi için zorla kuyuya getirir. Mücevherci Tanrı'ya şükreder (müseddes, s.136/1-2)⁶⁵. Bir gece köpek kuyuya iner, getirdiği ipi beline bağlamasını söyler. Kuyudan kurtulan mücevherci kendisine yardım edeni karanlıkta izler. Sabahleyin yanlış adamı kurtardığını anlayan kişi mücevherciyi öldürmek ister. Sonra bu kişinin bir kız, hem de padişahın kılık değiştirmiş kızı olduğunu öğrenir. Kız kuyuya atılan sevgilisi Bihrûz'u kurtarmak isterken yanlışlıkla mücevherciyi kurtardığını ve başından geçenleri anlatır (s. 137).

@ Padişah Kızıyla Bihrûz'un Hikâyesi (s. 137-139)

Vezir ve bey çocukları arasındaki bir cirit yarışmasında padişahın kızı vezirin oğlu Bihrûz'u görüp âşık olur. Onunla dayesinin yardımıyla

⁶⁴ *Fuzûlî Divanı*, gazel 3, s. 131. Bu dize eserde s. 61/14'te yinelenmiştir. Bkz. dipnot 35.

⁶⁵ *Fuzûlî Divanı*, müseddes 3, s. 288.

gizlice buluşur. Yakalandıklarında Bihrûz ölüme mahkûm edilirse de vezirin yalvarmasıyla kuyuya atılır. Kız onu üç yıl kuyuda besler. Bir gece gördüğü bir adam gidip Bihrûz'u kurtarmasını söyler. Kız da Bihrûz yerine mücevherciyi kurtarır (s.139).

Birlikte yola devam ederlerken mücevherci, putperest kızı Müslüman yapar. Sonra Rum ve Frenk vilayetleri arasında bir kente yerleşirler. Adam bir mücevherci dükkânı açar. Bir gün cinayet işledikleri için kısas edilecek iki Acem'i kurtarır. Bunlar kardeşleridir. Karısını onlardan gizler. Fakat ortanca kardeşi karısını görüp âşık olur. Büyük kardeşiyle onu sefere götürüp öldürmeyi tasarlarlar. Birlikte Acem ülkesine giden bir kervana katılırlar . Konakladıklarında onu تنها bir yere götürüp öldürmek isterler. Mücevherci, köpeğinin yardımıyla kurtulur. Kardeşleri kervandakilere harami saldırısına uğradıklarını, kardeşlerinin öldüğünü anlatırlar.

Yaralı mücevherciyi gezintiye çıkan ülke padişahının kızı bulur. Bir bağa götürüp tedavi ettirir. Mücevherci kıza âşık olur (rubâî, s. 147/14 ve 148/1)⁶⁶:

Ruhsâr(e) ser-i zülf-i perişân eyle
Gözden gül-i ruhsârûnı pinhân eyle
Bir nice perişânları öz hâline koy
Her lahza yiter kaçd-ı dil ü cân eyle

Kıza başından geçenleri anlatır. Kente gelirler. Kız onu saraya yakın bir eve yerleştirir. Gizli buluşmaları sırasında kız, adamı ibadet ederken görüp Müslüman olduğunu anlar. İlişkisinden duyduğu pişmanlıkla içip sarhoş olur. Mücevherciye gelip sitem eder. Onu sarayına çağırır, birlikte işret ederler. Mücevherci aşkını dile getirir (gazel, s. 148/8-12)⁶⁷. Kızın kızgınlığının büyük puta tapmadığından kaynaklandığını anlar. Ona put yerine Tanrı'ya tapmak gerektiğini anlatır (gazel, s.149/5-9)⁶⁸ . Bundan etkilenen kız Müslüman olur. Kızın ailesinden kaçmak için Acem tüccarlarla deniz seferine çıkmaya karar verirler. Kız onunla buluşmadan önce cariyelerini zehirleyecektir. Mücevherci onu bekler (muhammes,

⁶⁶ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 68, s. 328.

⁶⁷ *Fuzûlî Divanı*, gazel 147, s. 201.

⁶⁸ *Fuzûlî Divanı*, gazel 4, s. 132.

s.151/2-3)⁶⁹. Buluşurlar, köpeği de yanlarına alıp denize açılırlar. Bir süre sonra top tüfek sesleri duyulur. Gemi durdurulur. Mücevherci olup bitenleri sorduğunda büyük şahın adamlarının kızı alıp götürdüklerini öğrenir. O da köpeğiyle kızı aramak üzere karaya çıkar. Fakat sonuç alamaz (murabba, s. 152/9-12)⁷⁰:

Derd-i cevçinden cânımda râhat kalmadı
Şüret-i hâlümde âşâr-ı ferâğat kalmadı
Mihnet ü gam çekmege min ba'd tâkât kalmadı
Rağm kıl devletlü sultânım mürüvvet çağıdır

Gönlümüñ mülkin cefâ seylâbı virân eyledi
Bahtumuñ hâlin hücum-ı gam perişân eyledi
(Bağrumı endişe-i devr-i felek şân eyledi)
Rağm kıl devletlü sultânım mürüvvet çağıdır

Mücevherci bir gün gizlice girdiği padişahın harem bahçesinde kızı bulur. Kız gemiden büyük şahın adamları tarafından alınıp getirilişini anlatır. Mücevherciye üç gün büyük puthanenin kapısında, başına kara keçe örtterek oturmasını; kendisine verilenleri almasını; dördüncü gün dünya malında gözü olmadığı gerekçesiyle verilenleri almamasını; keşişlerden kendisini büyük putun çok yaşlı mahbubuna götürmelerini istemesini; büyük şahı, karısını elinden aldığı için şikâyet etmesini söyler. Mücevherci bu öğütlere uyar. Büyük putun mahbubu, büyük şahtan mücevhercinin karısını ve babasını ister. Mücevherci karısına kavuşur, kızın babasını öldürür.

Mücevherci bir gün gümrük almaya gittiği tüccarların çadırlarında hamallık yapan kardeşlerini görür. Acıyarak onları işe yerleştirir. Fakat bir kez daha saldırılarına uğrar, köpeğinin yardımıyla kurtulur. Sonunda onları kafese kapatır.

Âzâdbaht köpeğin tasmaındaki iki lal taşını merak eder. Mücevherci sözüne devam eder. Bir gün dürbünle denizi seyrederken garip giysili bir adamla kucağında çocuk olan bir kadın görür, yanına çağırır. Adam

⁶⁹ *Fuzûlî Divanı*, muhammes 5, s. 292.

⁷⁰ Metinde üçüncü dize yazılmamıştır. Bkz. *Fuzûlî Divanı*, murabba 2-3, s. 297.

mücevherciden gördüğü yardım nedeniyle önüne bir kese mücevher koyar ve öyküsünü anlatır (s. 161).

@ Azerbaycanlı Tüccarın Hikâyesi (s. 161-173)

Bu hikâyenin kahramanı bir tüccarın oğludur. Deniz seferlerine çıkar. Bir gün gemisi batar. Yalnız o kurtulur. Çıktığı karada siyah ve çıplak bir topluluk görür. Dillerini anlamaz. Verdikleri nohutu alıp yola koyulur. Kapısında üç kilit asılı bir kaleye gelir. İçeri girmez. Civarda rastladığı bir ihtiyardan gitmek istediği şehrin gerçek bir şehir olmadığını öğrenir. İhtiyar ona kazma kürek verip karşısındaki tepeyi kazmasını, çıkan mücevherleri alıp gitmesini önerir. Tüccar kabul etmeyince ihtiyar, bir yüzük verip kentin çarşısındaki ak sakallı kardeşine götürmesini, onun sözünden çıkmamasını tembihler. Tüccar gidip ihtiyarı bulur, yüzüğü verir. İhtiyar, halkı kâfir olan kente gelmesinin hata olduğunu, oraya yolu düşen her yabancıya töre gereği şahın huzuruna iletildiğini, bu yabancıların ne tür bir insan olduğunu bilen putlarına ibadet etmeye zorlandığını, bunu yapmayanların başına felaketler geldiğini anlatır. Tüccar ısrar edince ihtiyar ona al bir elbise verir, puta secde etmesini, karşılığında vezirin kızını alıvereceğini söyler. Birlikte şahın huzuruna gelirler. Bir keşiş, tüccarın boynuna kara bir ip bağlar. Tüccar içinden Tanrı'ya dua edip büyük puta secde eder. Büyük putun tavsiyesiyle şah onu kulluğa kabul edip vezirin kızını verir. Bir süre sonra kız ölü çocuk doğurur, kendi de ölür. Tüccarı karısının mücevherleri ve kırk günlük yiyecek götürüp bir kaleye bırakırlar⁷¹. Bu kale çürümüş cesetlerle doludur. Bir süre sonra tüccarın yiyeceği biter. Eşi ölmüş yaşlı bir kadının getirilmesi üzerine onu öldürüp yiyeceğini alır. Sonra kaleye bir yeni gelin getirilir. Tüccar onunla işret eder. Bir oğulları olur. Çocuk büyür. Bir gün tüccar rüyasında kaleden çıkmasını söyleyen birini görür. Yiyecek sandıklarının çivileriyle duvarı deler. Hep birlikte mücevherlerle oradan kaçarlar. Kimselere görünmeden yol alırlar. Bir süre sonra kadın ölür.

Mücevherci, adamı yanında alıkoyar. Bir süre sonra içine vatan hasreti düşen mücevherci, Acem ülkesine gitmek için yola koyulur. Yanında kardeşleri ve vefalı köpeği de vardır (s. 173).

⁷¹ Eşi ölen bir kişinin ölüme terk edilmesi motifi *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nde, "Otuz Yıl Talihi Kötü Giden Şehzade" hikâyesinde de görülür. Ancak, bu hikâyede eş, kale yerine kuyuya terk edilmiştir. Bkz. Mübecçel Kızıltan, *a.g.t.*, c. I, s. 214; c. II, s. 536.

Mücevherci, Âzâdbaht'a erkek kılığındaki kızın kimliğini sorar, evlat edinmek istediğini açıklar. Âzâdbaht da lal taşları nedeniyle aralarında geçen olayı anlatır. Erkek kılığındaki kızın vezirin kızı olduğunu, babasının haklılığını kanıtlamak için mücevherciyi kente getirdiğini söyler. Mücevhercinin ricasıyla Âzâdbaht, veziri bağışlar. Kızla mücevherciyi evlendirir. Âzâdbaht dünyanın vefasızlığını anlar (gazel, s. 174/14 ve s. 175/1)⁷²:

Gönülde biñ ğamum vardır ki pinhân eylemek olmaz
Bu da bir ğam ki il ta'nından efgân eylemek olmaz

Ne müşkil derd olursa bulunur elbette dermânı
Ne müşkil derd olur bu ğam ki dermân eylemek olmaz

Âzâdbaht diğer iki dervişten maceralarını anlatmalarını ister (s.175).

• Farsî Padişahının Hikâyesi (s. 175-221)

Bunun üzerine dervişlerden üçüncüsü söze başlar (gazel, s.175/5-7)⁷³:

Her gören 'ayb itdi âb-ı dide-i giryânımı
Eyledüm tahkîk görmüş kimse yok cânânımı

Lağza lağza hüblar gördüm ki dil kaçındadır
Pâre pâre eyledüm ben hem dil-i süzânımı

Kılma her sâ'at beni rüsvâ-yı halk iy berç-i âh
Eyleme rüşen şeb-i ğam külbe-i ahzânımı

Önceleri Farsî padişahıydı. Bir gün huzurunda, adaleti ve keremiyle ünlü Hâtem'in kıskançlık yüzünden diğer kabilelerin üzerine yürüdüklerini öğrendiği ve kan dökülmesin düşüncesiyle dünyadan elini eteğini çektiği konuşulur:

⁷² *Fuzûlî Divanı*, gazel 112, s. 184.

⁷³ *Fuzûlî Divanı*, gazel 263, s. 259.

¢ Hâtem'in Hikâyesi (s. 175-177)

Kendisini kıskanan diğer kabilelerin saldıracaklarını öğrenen Hâtem bir mağarada saklanır. Yiyecek getiren yoksul bir karıkocadan, Hâtem'i getirene Nevfel'in yüz altın vereceğini öğrenir. Onlara kimliğini açıklar, kendisini Nevfel'e götürmelerini ister. Kabul etmezlerse kendisini sakladıklarını Nevfel'e ihbar edeceğini söyler. Yolda onları tanıyarak peşlerine yüz adam takıldığından Nevfel, Hâtem'i getireni seçemez. Sonunda Hâtem'e sorup yoksul karıkocanın getirdiğini öğrenir. Onlar da Hâtem'in kendilerine yardım etmek için böyle davrandığını açıklayınca Nevfel, Hâtem'i bağışlar (s. 177).

Bu öyküden etkilenen Farsî padişahı kırk kapılı bir imaret yaptırır. Bastırdığı paraları buraya gelenlere kırk kapıdan dağıtır. Bir gün her kapıya gelip para alan bir dervişe kızınca paraları yere atan dervişten gerçek kerem sahibinin Basra'daki bir melike olduğunu işitir.

Melikeyi görmeye Basra'ya gider. Bir saray görür. Bu sırada bir ihtiyar gelip onu ağırlamak için bir imarete götürür. Ertesi sabah gelip üç gün kalması için ısrar eder. Gezgin olduğunu öne süren padişah yola çıkacakken elinde süslü bir asa olan başka biri gelip onu daha görkemli bir imarete götürmek ister. Padişah razı olur. Görkemli imarete dört gün konuk edilir. Sonra ev sahibinin keremine tanık olduğunu, onunla evlenmek istediğini anlatan bir mektup yollar (kıta, s. 183/8-10)⁷⁴:

Ni'metüñ şükri baña farz itdi izhâr-ı nişâr
Şefkatüñ tavkı beni kıldı gulâm-ı kemterin

Hiç şek yok kim yeter maşşüda kalmaz nâ-ümid
Hürmen-i elâfuñ etrâfında olan hüşe-çin

Var ümidüm mihr ü mâh itdükçe devrân olasin
Kâm-yâb u kâmrân u kâm-bahş u kâm-bîn

Farsî padişahı hareme çağırılır. Onu karşılayan dayeye niyetini açıklar. Daye, melikenin evlenmek için bir şartı olduğunu söyler, belinde bir altın anahtar asılı Bihrûz'u çağırır. Ondan Nîmrûz ilinde gördüklerini

⁷⁴ *Fuzûlî Divanı*, mukattaât 33, s. 310.

anlatmasını ister. Melikenin Bihrûz gibi bin kulu vardır. Her biri değişik ülkelere ticaret için gönderilir, döndüklerinde ona kazandıklarını değil, gördüklerini anlatırlar.

¢ Bihrûz'un Hikâyesi (s. 185-188)

Melikenin kullarından Bihrûz bir gün niçin siyahlar giydiklerini bilmediği bir ile gelir. Yeni ay görüldüğünde halk şehir dışına çıkar. Bihrûz onları izler. Bir kamışlığa geldiklerinde oradan öküz üzerinde bir yiğitle, başında üzerinde kız resimli bir testi taşıyan bir oğlanın çıktığını görür. Yiğit oğlanı ve testi kılıçla parçalar. Ağlayarak halinden şikâyet eder (rubâî, s.187/3-4)⁷⁵:

Tâ devrdedür âyine-i kevn ü fesâd
Mümkün degül olmak harekâtundan şâd
Tas-ı felek içre ku'beteyn-i encüm
Göstermez imiş hiç-kese nakş-ı murâd

Sonra kamışlıkta kaybolur. Bihrûz onun hakkında hiç bir şey öğrenemez. Seferden dönünce melikeye anlatırsa da inandıramaz. Melikenin gönderdiği başka adamlar da bilgi edinemezler (s.188).

Melikenin Farsî padişahıyla evlenmesi onun bu sırrı çözmesine bağlıdır. Padişah razı olup o ile gider. Olup bitenleri üçüncü kez izledikten sonra yiğidin peşinden gitmeyi başarır. Bunu fark eden yiğit onu öldürmek isterse de vazgeçer. Yiğit bir hisara gelir. Hisardan gelen bir adam Farsî padişahını alır, bir eve götürür. Padişah bahçede elindeki testiye kız resmi nakşeden yiğidi izler. Bir süre sonra insanlar evlerine çekilir. Yiğit bu evlerin kapılarını kilitler. Gidip öküzü döver. Evine girer, feryat eder. Dışarı çıkıp öküzü sever. Kilitli kapıları açar. İnsanlar dışarı çıkar. Yiğit namaz kılar. Sonra padişahı yanına çağırır, geliş nedenini sorar, aşk olduğunu öğrenir. Yiğit, padişaha başından geçenleri anlatır (s.188).

¢ Yiğidin Macerası (s. 188-210)

Bu hikâyenin kahramanı o ülke şahının kurbanlarla dünyaya gelen tek oğludur. Müneccimler talihine bakıp on dört yaşında öldürücü hastalığa yakalanacağını, bunun için ay ve güneşten saklanması gerektiğini, bunu

⁷⁵ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 19, s. 318.

atlatsa da çok zahmetler çekeceğini anlatırlar. Babası üstü örtülü bir bağ yaptırıp oğlunu hocasıyla buraya yerleştirir. Bir gün bağa güneş ışığı düşer, sonra gökten dört adamın taşıdığı bir tahta oturmuş güzel bir kız iner (gazel, s. 196/10-13)⁷⁶. Oğlan kızı görür görmez âşık olur. Birlikte işret ederler. Kızın gidişinden sonra oğlanın aklı başından gider (gazel, s.198/2-6)⁷⁷. Durumu babasına bildirirler. Hekimler derdine çare bulamazlar. Oğlan bir vezir nezaretinde tedavi edilmek üzere Hintli bir hekime gönderilir.

Yılda bir kez, bayram günü, bağından çıkan hekim, binlerce hastaya muska yazar. Hekim oğlanı iyileşmesi için bağında alıkoyar. Hava değişimi oğlanda etkili olur (gazel, s. 200/6-9)⁷⁸. Oğlan hekimin kitaplarını okur. Onu görmeden bir yıl yaşar. Hekim bir hastayı ameliyat ederken gizlendiği yerden onu izler. Ameliyat sırasında ona akıl verir. Oğlanın bilgisini görüp üzülen hekim kendini asar. Oğlan da ülkesine döner.

Babası bağı yıktırmıştır. Oğlan yeniden bir bağ yaptırır. Kızın gelmesini bekler. Bir gün fırtına kopar, gökten ateş yağar. Bir taht üstünde bir adam iner. Oğlan ona kızı sorar. Adam bu kızın peri padişahının kızı olduğunu anlatır. Oğlan erbain çeker, cinlerle konuşur. Sonunda peri kızının babası gelir. Oğlan ondan kızını ister, el sürmeyeceğine söz verir. Aksi halde başı derde girecektir (rubâî, s. 208/14 ve 209/1)⁷⁹. Kız gelir. Birlikte işret ederler. Bir gece şarabın etkisiyle yiğit verdiği sözü unutup kıza el sürmek ister. Duyduğu bir ses ondan içinde Tanrı adı geçen, o anda üzerinde olmaması gereken kitabını ister. Kitabı uzatınca bunu bir ifrit alır. Yiğit bir dua okur, ifrit öküze dönüşür. Kız ise o günden beri baygındır. Yiğit bundan sonra bağa kapanır. Kızın resmini testilere çizer, kul öldürür, öküzü döver. Amacı halkın ona acımasıdır. Fakir bir dertlinin edeceği duayla kızın iyileşmesini bekler (s. 210).

Farsî padişahu bu yiğidin derdiyle kendi derdini unutup yola koyulur.

⁷⁶ *Fuzûlî Divanı*, gazel, 247, s. 251.

⁷⁷ *Fuzûlî Divanı*, gazel 260, s. 257-258. Bu dizeler s. 14/9-11'de de yinelenmiştir. Bkz. dipnot 12.

⁷⁸ *Fuzûlî Divanı*, gazel 187, s. 221-222. Bu dizeler s. 96/1-6'da da yinelenmiştir. Bkz. dipnot 58.

⁷⁹ *Fuzûlî Divanı*, rubâîyyât 51, s. 325.

Yolda rastladığı olgun bir adama bu derdin çaresini sorar. Adam da bu derdin çaresini bilen zahidi Kostantiniyye'de bulacağını, ona ulaştınca üç dervişle karşılaşacağını, Âzâdbaht'ın ve dervişlerin ümitlerinin hasıl olacağını söyler. Üçüncü derviş olan Farsî padişahı diğerleriyle böylece buluşur (s. 211).

Âzâdbaht dördüncü dervişten hikâyesini anlatmasını ister.

• Çin Padişahının Oğlunun Hikâyesi (s. 211-235)

Bu derviş Çin padişahının oğludur. Küçük yaşta babası ölmüştür. Vasiyet gereği amcası tarafından büyütülür. Erişkin olunca da amcasının kızıyla evlendirilecektir. Oğlan haremde yaşar. Bir gün cariyelerden birinden tokat yer. Lalasına şikâyet eder. Büyüyünce ülkeyi yönetemeyeceği gerekçesiyle bir tokat da ondan yer. Lala, padişahın oğlanı nişanlısıyla evlendirmesini ister.

Oğlanın talihine bakılır, iyi saatin dokuz yüz doksan dokuz sene sonra geleceği söylenir. Padişah, lalaya oğlanı zehirlemesini söyler. Lala olup biteni oğlana anlatır. Oğlanı, ölen şahın gizli yerine götürür. Ona içi altın dolu, birbirine zincirle bağlı, her birinde zümrüitten yapılmış bir maymun bulunan küpleri ve içi mücevher dolu bir çuvalı gösterir. Şah sağlığında, komşu melike, lalanın babasıyla armağanlar yollamış, melik de ona her yıl zümrüitten yapılmış bir maymun göndermiştir. Maymunlar kırka tamamlanınca her birinden iki bin adam meydana gelecektir. Lala çocukluğunda bunları kendi babasından işitmiştir. Fakat şah maymunlar kırka tamamlanmadan ölmüştür.

Lala, oğlanı ölümden kurtarmak için kaçırır. Meliğe sığınır. Başlarına gelenleri anlatırlar. Melik oğlana yardım etmeden önce onun sadakatini sınamak için hazinesindeki bir kız resmini gösterir. O kızı bulup getirmesini ister. Oğlan resimdeki kıza âşık olur (gazel, s. 220/9-11)⁸⁰:

'Âşık oldum yine bir tâze gül-i ra'nâya
Ki şalar âl ile her dem beni yüz gavgâya

Let urup kâleb-i fersüdemi kim habs eyler
Geh serâsime vü 'uryân biraşur şahrâya

⁸⁰ *Fuzûlî Divanı*, gazel 244, s. 249-250.

Yüzümün kanı ile cām-ı meyi al itdüm
 Ālet-i şan'at ola ol büt-i taşvîrāya

Lalasıyla yola düşüp kızı ararlar. Yolları herkesin Kuran okuduğu bir kente düşer. Testisiyle su taşıyan bir ihtiyardan su içen oğlan ona bir altın verir, ihtiyarın duasını alır. Lalasıyla bir viraneye gelirler. Oğlan aradıkları kızı görür, akli başından gider. Kızın ihtiyarın kızı olduğunu anlarlar. İhtiyar, kızının öyküsünü anlatır.

¶ El Uzatılmayan Kızın Hikâyesi (s. 225-228)

İhtiyarın güzelliği dillere destan kızı, padişahın oğluyla evlenir. Düğün gecesi evin tavanı yarılıp gökten üstünde bir yiğit oturan bir taht iner. Koyun ayaklı bu kişiler padişahın oğlunu öldürüp evliliği engellerler. Kız bayıldığından hiç birinin yüzünü hatırlamaz. Babası kızına cinlerin görüldüğünü anlar. Padişah, kızı öldürtmek ister ama kimse kızı yaklaşılamaz. Yaklaşanına başına felaketler gelir. Padişah, kızı rahat bırakmasını söyleyen bir ses duyar. Korkudan hastalanır. İyileşirse kızı ilişmeyeceğine dair kendi kendine söz verir. Padişah iyileşir ve kızı serbest bırakır. Kız, babasıyla dilenerek yaşar (s. 225-228). Kızının hikâyesini bitiren ihtiyar, oğlana zarar gelmesini istemez. Bu nedenle kızını alıp götürme isteğine direnir (rubâî, s. 228/12-13)⁸¹ :

Cânân ise maṭlûb ṭama' cāndan kes
 Cānına ṭama' ümîd-i cānāndan kes
 Cān sevmek ile müyesser olmaz cānân
 Ya bundan ümîd ya ṭama' andan kes

Oğlanın ısrarı karşısında kızını götürmelerine izin verir. Oğlan, lala ve kız yola koyulurlar. Yolda oğlan kızı sahip olmak istedikçe meliğe söz verdikleri gerekçesiyle lalası tarafından engellenir (murabba, s. 230/8)⁸². Lala, kızı meliğe götürdüklerinde cinleri uzaklaştırmak için oğlana bir ilaç vermeye söz verir. Böylece kız sürülecek ilacın etkisiyle meliğin yanına gidemeyecektir. Meliğin sarayına yaklaşınca cinler tarafından karşılanırlar. Oğlan ve kız, laladan meliğin yanına gelmeden ilacı kızı sürmesini isterler. Meliğin sarayına gelirler, kız hareme gönderilir. Ama melik ilacın etkisiyle

⁸¹ *Fuzûlî Divanı*, rubâiyyât 33, s. 321.

⁸² *Fuzûlî Divanı*, murabba 3, s. 299.

kıza yaklaşamaz. Kendisine ihanet edeni arar. Lala hadım olduğunu söyler. Sadakatsizliği anlaşılınca oğlan, meliği hançerlemek ister. Melik top gibi olup göğe fırlar, yıldırım gibi gelip oğlana vurur. Oğlan kendini bir çölde bulur. Yollarda rastladıklarına meliği sorarsa da sonuç alamaz. Umutsuzlukla kendini atmak üzere geldiği dağda karşılaştığı bir zahit, öğütler verip onu kararından döndürür. Onun gibi istekleri olan üç derviş ve bir padişahтан söz eder, hepsinin dileklerine ulaşacaklarını söyler (s. 221- 235). Dördüncü dervişin hikâyesi de biter (gazel, s. 234/13-14 ve 235/1-3)⁸³:

Çehre-i zerdümde gör hem-dem sirişk-i âlümü
Ol gül-i ra'nâya bu reng ile bildür hâlümü

Tâ ki servüm başa başum üzre gâhî bir kâdem
İy muşavvir reh-güzârî üzre çek timsâlümü

İy felek yokdur libâsum fakrdan 'ârum benüm
Atlasından bilmişem üstün muhâkkar şâlümü

İy hoş ol kim 'ışk harfin bir dahı tekrâr idem
Haşr divânında görgeç nâme-i a'mâlümü

Niyetüm oldur ki ruhsârûñ görüp cânum virem
Muşhaf-ı ruhsâr açup kılgıl mübârek hâlümü

* Dört dervişin hikâyesini dinleyen Âzâdbaht onları dost edindir. Dervişler dua ederler. O sırada haremde Âzâdbaht'ın bir oğlunun doğduğu haberi gelir. Haremde hamile eşi olmayan Âzâdbaht şaşırır. Ona, bir süre önce kızdığı bir cariyenin hamile olabileceği gerekçesiyle gizlice haremde tutulduğu, çocuğu onun doğurduğu anlatılır. Âzâdbaht çocuğa Bahtiyâr adını verir. Bir süre sonra haremde feryatlar yükselir. Âzâdbaht'a sütinesinin kucığıdaki çocuğun gökten inen kara buluttan sonra ortadan yok olduğu söylenir. Dervişler ve padişah Tanrı'ya yakarırlar. Bir süre sonra çocuk yanında sütinesiyile gökten iner. Bunun sırrını kimse anlayamaz.

⁸³ Fuzûlî Divanı, gazel 287 , s. 271-272.

Padişah dervişlere imaret yaptırır. Ayda iki kez Bahtiyâr ortadan kaybolup geri gelir. Çocuk yedi yaşına gelince Âzâdbaht göğçe çıkma isteğini anlatan bir mektubu oğluna verir. Bahtiyar mektubun arkasında bir cevapla geri döner. Âzâdbaht ve dervişler göğçe yükselirler. Gözlerine sürme çekilince perileri görürler. Melik Şehbâz'ın huzuruna alınırlar. Konuk edilirler. Âzâdbaht dervişlerin öykülerini anlatır. Melik üzülür, onları sevdiklerine kavuşturmak için dev ve cinlere mektuplar yollar. Melik Şehbâz da öyküsünü anlatır:

¶ Meliğın Hikâyesi (s. 239-240)

Çocuk sahibi olmak isteyen meliğın sonunda bir kızı olur. Melik, kızıyla aynı saatte doğan çocuğu göğçe yükseltip kızına yoldaş etmeyi tasarlar. O da Bahtiyâr'dır. Bu nedenle Bahtiyâr ayda iki kez göğçe yükseltilir. Bunları duyunca Âzâdbaht pek sevinir (s. 239-240).

Yedi gün sonra, giden periler geri gelirler. Melikten, ihtiyarın el uzatılmayan kızı geri alınır. Frenk şahının kızını, cinlerden biri, suya girdiğinde görüp âşık olur ve Behzâd Han ile yanına aldığı itiraf eder, geri verir. Şam şahının kızını bir cadı alır. Aldığını inkâr eder, öldürülür, kuyuya attığı kız kurtarılır. Basra melikesi de getirilir. Melik Şehbâz'ın kızıyla Bahtiyâr'ın; Şam şahının kızıyla tüccarın oğlunun; Frenk şahının kızıyla Acem padişahının oğlunun; Basra melikesiyle Farsî padişahının; meliğın yanındaki kızla Çin padişahının oğlunun uğurlu bir günde evlenmeleri kararlaştırılır. Kırk gün kırk gece süren düğünler yapılır. Melik Şehbâz hepsine armağanlar verir. Herkes yerine döner. Melik Şehbâz ara sıra kızını ve damadını görmeye gider, zaman zaman onları da yanına davet eder. Sonunda hepsi ölümlü dünyadan göçerler (s. 1-242).

KİŞİLER

Eserde olayın baş kahramanı Âzâdbaht'tır. Âzâdbaht'ın veziri ile kızı, Frenk elçisi, mücevherci; Yemen tüccarının oğlu; Acem şahının oğlu; Farsî padişahı, Çin padişahının oğlu ve melik Şehbâz da Âzâdbaht ile doğrudan doğruya ilişkide bulduklarından ana olayda birinci derecede rolü olan kişilerdir. Ortak özellikleri ise başlarına gelen olaylardan sonra sabırlı olmayı öğrenmeleridir.

Olayın akışı içinde ortaya çıkan diğer kişiler ikinci derecede önem

taşırılar. Bunlar: Cesur, kararlı, hakkını arayan sandıktaki kız; köknar şerbeti yapan nankör oğlan; bencil cariyeye; aşk esiri Numân-ı Seyyah; yeğeniyle mektuplaşan, padişahın âşık kızı; acımasız vezir; ok atan âdil adam; yardımsever Behzâd Harâmî Han; vezirin kızının fedakâr lalası; mücevhercinin silik kişilikli cariyesi, mücevhercinin hâin kardeşleri, sâdik köpeği; padişahın putperest kızı ile sevgilisi Bihrûz; şahın putperest kızı, büyük putun yaşlı; âdil mahbubu; Azerbaycanlı minnettâr tüccar; Basra'daki cömert melike, melikenin yardımsever dayesi, sâdik adamı Bihrûz, âşık yiğit; fedakâr lala, ihanete uğrayan melik, el uzatılmayan kız ile babasıdır.

Ana olayın kahramanlarından yalnız melik Şehbâz, peri padişahıdır. Küçük hikâyelerdeki doğadışı diğerkahramanlar ise cadılar, cinler, dev, ifritler, mekkâre ve perilerdir.

ESERDEKİ MOTİFLER

Târîh-i Âzâdbaht olağandışı öğeler ve motifler bakımından çerçeve hikâye türünün diğerk örneklerinde olduğu gibi zengin bir eserdir. Eserde olağandışı kahramanlar ve olaylar okuyanın ya da dinleyenin merak ve heyecanını uyandırır, anlatımda canlılık sağlar.

Eserdeki olağandışı olay kahramanları cadılar (s. 241/8), cinler (s. 227/1; 239/9; 239/13; 240/12), dev (s. 239/10), ifritler (s. 207/9; 210/3, 5, 6; 239/10), mekkâre (s. 96/9) ve perilerdir (s. 208/1; 238/7-8; 239/2; 239/10; 240/12).

Büyük hikâyelerden ikisindeki olay kahramanları kızların, maceralarının sonunda ırmağı geçerken ortadan kaybolmaları (s. 60/1;105/1-4), hayvanlara karışmak (s.105/14), cezalandırılmak üzere Süleyman zamanından kalma kuyuya atılmak (s. 132/12), konuşan köpek (s. 136/4), gökten ateş yağması (s. 206/7), gökten dört adamın taşıdığı taht üstünde oturan güzel bir kızın inmesi (s. 196/6), gökten bir adamın inmesi (s. 207/7-8), cinlerle konuşmak (s. 208/1-13), ifritin öküz şekline girmesi (s. 210/5), kırk maymun heykelciğinden iki bin adam oluşabilmesi (s. 216/4-5), tavanın yarılması ve gökten koyun ayaklı yaratıkların inmesi (s. 217/11, 227/9), resimde görülen kıza âşık olmak (s. 220/9), gaipten ses duymak (s. 226/10), bir yağ sürünüp cinleri uzaklaştırma (s. 231/9-11), olay kahramanlarından birinin top gibi olup göğe çıkarak gözden kaybolması

sonra aşağı inip yıldırım gibi, bir insana çarpması (s. 233/13-224/2), gökten kara bulut inmesi ve şehzadenin yok olması (s. 236/7), Bahtiyâr'ın zaman zaman gökyüzüne çekilmesi (s. 237/5) ve peri meliğine mektup götürmesi (s. 237/8), periler tarafından karşılanma (s. 238/4, 7), gözlere sürme çekilince perileri görme (s. 238/6), peri padişahı ile mektuplaşma (s. 238/9), peri padişahının dev ve cinlere mektuplar yazması (s. 239/9-10), olağan ve olağanüstü olay kahramanlarının hep birlikte kırk gün kırk gece düğünlerinin yapılması (s. 242/4) da eserdeki olağandışı olaylardır.

TAHKİYE ÖZELLİĞİ

Hint, Arap ve İran Edebiyatlarının çerçeve hikâye tarzındaki örneklerinden esinlenerek yazılan ve konu açısından macera özelliği taşıyan *Târîh-i Âzâdbaht*'ın tahkiye özellikleri şunlardır:

Eserde ana olayın geçtiği yer olarak Kostantiniyye (İstanbul) adı kullanılmıştır (s. 60/14; 119/11; 211/7). Ayrıntılara girilmeksizin kullanılan bu ad aynı zamanda düğümün de çözüm yeridir. Bu tutum bir yerleşirme çabası olabilir mi sorusunu akla getirir. Bunun dışında eserde Şam, Frenk ve Acem ülkesi, Nişabur, Rum ve Frenk vilayetleri, Basra gibi çeşitli yer adları geçer fakat bunların özelliklerine değinilmez.

Ana çerçevedeki olayla küçük hikâyelerde anlatılan olayların ne zaman geçtiği belli değildir, yani eserde zaman kavramı yoktur.

Kişilerin her türlü nitelikleri abartılmıştır. Kişiler ya çok iyi ya çok kötüdürler.

Bazan öğüt vererek bazan merak uyandırarak akıcılığı sağlayan öğelerden biri de ana çerçeveye bağlı dört büyük hikâye içinde yer alan on küçük hikâyedir. Edebiyatımızda cömertliğin sembolü olan Hâtem ile ilgili hikâye de bunlardan birisidir:

"Bir gün meclisimde 'adâlet ü kerem şöhet(i) cârî oldı. Birisi meclisde Hâtem'in kereminden böyle naql itdi ki bir mübârek ve keremli âdem idi. Kerem ile ki meşhûr oldı sâ'ir 'aşâ'ir ve kabâ'il aña hâsed itdiler. Bir gün üzerine 'asker çeküp geldiler. Hâtem'e haber oldı. Hâtem hemân halkın xanı dökülmesün diyü aradan çıkup gitdi. Ol kabâ'ilin büyügi Nevfel idi. Nevfel dellâl çağırtıdı ki her kim Hâtem'i bulup getirür, aña yüz altun ve bir hil'at virilür. Ammâ Hâtem bir mağârada gizlenmişdi. Gice ki

olur bir kişi ile bir 'acüze ol (s. 176) mağāraya gelürler ve birbiriyle söyleşüp Nevfel'in Hâtem için yüz altun ve bir hil'at vireceğini nakl iderler. Ve 'acüze dir: 'İy kişi, kaşki bileydiñ Hâtem nirededür. Kendüsini tutup Nevfel yanına götürürdük ve bu fakırdan halāş olırduk.' Ammā Hâtem mağāranıñ bir köşesinde bu sözi işidüp anlara rahmı geldi. Şabāh oldığı gibi ol kişünün yanına gelüp didi: 'Ben Hâtem'im. Beni Nevfel yanına götür, yüz altun ile hil'ati al zırā fakırsin.' Ol kişi didi: 'Ma'āzallāh saña naşıl kıyaram?' Ve Hâtem'in el ve ayağına düşdi. Hâtem didi: 'Olmaz gerek, beni götürmezsen āher kimse eliyle giderem ve Nevfel'e direm ki: 'Beni fülān kişi şaklamışdı.' ve bilürsün ki bu sözden saña zarar gelür.' O kişi nā-çār Hâtem'i Nevfel'e götürecektir oldu ve Hâtem'i alup yola düşdi. Yolda bunlara her kim ulaşıyorsa 'Hâtem'i ben tutmuşdum.' diyü yüz ādem kadar üzerine cem' oldu. Nevfel'e erişdiler. Nevfel mütehayyir kalup bilmezdi ki bunu tutan kimdür. Şoñra hātırına gelür ki Hâtem'den su'al itsün. Hele Hâtem'den su'al itdi. Hâtem didi: 'Cümlesi yalan söylerler. Beni tutan bu kişidür.' Nevfel anı ilerü çağırur, dir: 'Bunu nice tutduñ?' Ol kişi dir: 'Vallāh ben tutmadum, kendüsi baña merhamet idüp cānını baña tutdurdı.' Ve hikāyeti tamām nakl itdi. Nevfel, Hâtem'in himmet ve kereminden fikre taldı ve kendü kendüye didi: 'Böyle ādem olmuş ki cānını düşmene teslim ide. Nedür ki bir fakır müntefi' olsun.' Hemān yirinden kalçup Hâtem'in yüzünden gözünden öpüp yirine oturdu ve kendüsi el kavuşdurup karşusunda turup..." (s. 175-177)

Metinde yer yer "... sözü uzatmayalum" (s.101/3) ve "... didüm ... didi ..." (s. 23/1-24/1; 73/2-74/3; 151/13; 183/1-3; 231/7-8) tarzında anlatım yollarına başvurulmuştur. İslam ülkelerinde meddah veya dramatik hikāye anlatıcısının, anlatı bölümlerinde yer yer söyleşmeli, taklitli ve kişileştirmeli anlatıma baş vurduğu yaygın biçimde görülür⁸⁴. Metinde böyle dramatik özelliklerin bulunması eserin bir anlatıcıdan dinlerken yazıya aktarılma olasılığını akla getirir:

"Didi: 'Büyük şaneme tıpmamak suç degil midür?' Didüm: 'İy nāzenin amān vir söyleyeyüm.' Didi: 'Amān nedür?' Didüm: 'İy iki gözüm, şanem nedür ve ne olacağ ki kendü elünüzle yapmışsınız. Bir pādīşāhı sevmek gerek ki 'ālemi yoğdan var idüp kimsenün 'aklı anuñ zāt-ı pākine

⁸⁴ Meddah hakkında bkz. Metin And, *Yüz Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970, s. 36-37; "Meddah", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIII, Ankara, 1976, s. 359.

irişmeye.'..." (s. 149/1-4)

ESERDEKİ AHLÂKÎ VE DİNİ İNANÇLAR

Metinde ahlâkî ve dini inançlarla ilgili düşünceler yer alır. Ahlâkî düşünceler sabırlı, âdil, alçakgönüllü, yardımsever, cömert bir padişah olmak; söze sâdik olmak; eli açık olmak; büyük sözü dinlemek; Tanrı'dan yardım ummak; haramdan kaçınmak olarak sıralanabilir. Büyük ve küçük hikâyelerin sonunda yer alan öğütler de okuyanı ya da dinleyeni sıkımayacak kadar kısadırlar.

Eserde değişik dini inançlarla ilgili özellikler içiçedir. Olay kahramanları zor durumda kaldıklarında onlara öğüt veren kişinin putperest olması (s. 65-66), bir kişinin eşi ölünce hayatta kalanın onunla birlikte ölüme terk edilmesi (s.169/6-14) İslami nitelikler değildir. Bunlar eseri Hint kaynaklarına bağlayan özelliklerdir. Fakat erbain çekmek (s. 206/2), rüya görüp Müslüman olmak (s.100/2-4), âşık olunan kızın Müslüman yapılması (s.139/9-10; s.150/1-4), haram günlerde şarap içilmemesi (s. 47/13-48/1), ana çerçeveye bağlı dört büyük hikâyenin sonunda olay kahramanlarının öğüt veren bir "'âbid"e rastlamaları ve (s. 60/8; 106/4; 211/6; 234/9) ise İslami özelliklerdir. Bunlar Hint öğelerini İslamlaştırma ya da Hint kaynaklarından Müslüman İran ve Arap kaynaklarına geçiş olarak değerlendirilebilir:

"Tâ ki Zilhicce ayı göründi, on gününe eyyâmü'l-ḥarâm dirlerdi. Hürmet itdüm ve şarâb içmekden geçmegi üzerüme lâzım bilüp on gün içmemegi cezüm itdüm." (s. 47/13-48/1).

TOPLUM YAŞAYIŞI

Bu eserde düşüncelerin altını çizen alkış-kargışlara da rastlanır. Alkış ve kargışın bir arada olduğu bir örnek vardır. Söyleniş özelliklerine bakıldığında iyiliği ya da kötülüğü istenen kişinin konuşanın karşısında olduğu (s. 64/10-11; s. 96/12; s.111/7-8) veya onun ardından konuşulduğu görülür (s. 64/11-13). Bu alkış-kargışlar o dönem toplumunun değer yargılarını yansıtmaktadırlar:

"İlâhi birbiriñüzden ayrılmayasız ve hiç yamanlık görmeyesiz, düşmenleriñiz maḫhür olsun ve yamanlığıñızı isteyen yaman belâya giriftâr olsun." (s. 96/12).

"İlâhi dünyâda kız kısmı anadan çoğmayaydı, iy kör ocağ, n'olaydı ki senüñ yirine bir kör oğlan ya bir aksak oğlan olaydı." (s. 111/7-8).

"... toprak başına pâdişâh ..." (s. 111/11).

Eserden geçmiş dönemlerdeki insanların yönetim düzeni; eğitilmiş kadının toplumdaki etkinliği; yas gelenekleri; talihe baktırma ve kutlu günü belirleme gibi töreleri; inançları; eğlence meclislerinin musiki özellikleri; tedavi yöntemleri vb. hakkında da bilgi edinmek mümkündür.

"Bizüm diyârda böyle kâ'ide olmuş ki hâkimler altı ay vilâyetlerinde hükümet iderler ve altı ay hünkârüñ yanına varup çapusunda hizmet ider." (s. 57/2-4).

"...İy kör ocağ n'olaydı ki senüñ yirüne bir kör oğlan ya bir aksak oğlan olaydı belki bizüm hâlümüze bir çâre iderdi ve bu müşkili açar idi.' Kız yirinden çalkup vâlidesine dir: 'Ne haberdür ve ne müşkildür ki kör ve aksak oğlan elinden gele ve benüm elümden gelmeye?' Vâlidesi cevâb eydür ki: 'Toprak başına pâdişâh, babañı habs itdi.' Ve la'l maddesini tamâmen naql ider ve habs olunup bir seneye dek mühlet virildiğini dağı söyler. 'Ve eger bir oğlum olaydı elbette bir seneye dek bu sözüñ şıdkını işpât iderdi.' diyü kıza iştidirür.... Ve gice ki olur h'âce ve lala ve ba'zı mahremelerini hâlvete çağırur ve dir ki: 'İsterem 'Acem'e gideyim ve babam didigi sözi işpât ideyim.'..." (s. 111/8-112/1, 4-6).

"Ammâ vezirüñ bir 'âkile ve kâmile oğur yazar kıızı var idi. Ümerâ ve ekâbir ve a'yânüñ kızları dâ'imâ yanında bulunup 'ıyş u 'işret ile evkât güzâr olurdu." (s. 111/3-6).

"Ben yakamı yırttum ve ağlamaya başladum ve bir de bakdum ki çarılar geldiler ve gevenlerini⁸⁵ benüm başuma urdılar ve oturdılar ve ağladılar. Meger kâ'ideleri böyle imiş." (s. 168/9-10).

"Ve münecimleri istetdi ve benüm tâli'üme bakdırdı. Anlar tâli'üme ki bakdılar başları aşğa şaldılar ve fikre şaldılar." (s. 194/9-10).

"... müneccim başıyı istetdi. Müneccim başı geldi ve yir öpüp tırdı.

⁸⁵ Geven: Baklagillerden bir çalı ki bazı çeşitlerinden kitre denilen zank çıkarılır. Bkz. *Tarama Sözlüğü*, (hazl. Ömer Asım Aksoy-Dehri Dilçin), c. III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, s. 876.

'Ammum didi: 'İsterem başasın kağı sa'at kabın için iyüdür? Zirâ isterem ki kardeşüm oğlunu evlendireyim.' Münecim başı çok bağıdı. Andan başını aşığa şalup çok fikr itdi. Ve bir lahızadan şofıra başını kaldurup didi: 'Pâdişâhâ, 'Emr-i devletün ziyâd(e) olsun. Üç biñ yıl kamer-i 'aķaribdedür ve 'uġarid ile zuhal birinci derecede cem' olmuşlar ve güneş mirrih ġânesindedür. Eger böyle bir niyyetün vardur tokuz biñ yüz tokusan tokuz seneye dek ancaķ iyü sa'at olur.'..." (s. 213/11- 214/3).

"Bir kaç kadeh nüş itdikden şofıra dört nâzenin ġulları meclise geldiler. Anlara dağı eliyle (bir) kaç kadeh taldurup virdi. Ve dimâġları çâġ oldukdan şofıra sâz (u) naġmeye emr itdi. Dördler dağı sâz u naġmeden mâhir imişler. Sâzlarına nizâm virüp âhenge şürü' itdiler. On on iki maķâmı ve yigirmi ve yigirmi beş şu'beyi ve kırķ sekiz köşeyi bir demde icrâ itdiler." (s. 29/2-7).

"Gördüm ki anuñ burnına biñüş-dâr (?) üfürdi. Andan çârmiġa çekdi. Ve bir bıcaķ ile başından bir 'armcık (?) kadar yir oydı ve kafasını ayırdı. Ve bir âteř yaķdı ve minķâři âteşde kızdırdı. Ben ki o 'ilmi gördüm, 'illeti bildim. Zirâ kitâbda görmişdüm ki eger kırķ ayak âdemün ġulaġına girerse başunuñ kafasını ayırurlar. Ve âteşde minķâři kızdırurlar ve kırķ ayaġa minķâř ile yapışurlar. Ve eger minķâř řâdıķ bulunur (?) ise kırķ ayak başunuñ perdesine yapışur, tutar. Ve eger çok kızmış bulunur perdeyi yandırur. Ve'l-ġâřil ne çok ıssı ola ve ne çok řoġuķ ola. El-ķıřřa ġakim minķâřa yapışup kaldurdı, ammâ ben taġmîn ile bildüm ki minķâř řoġuķdur ve eyü kızmamış. Ķorķdum ki o bi-çârenün başı perdesi yırtılır." (s. 203/5-204/1).

DİL VE ANLATIM ÖZELLİġİ

Eserin dili özellikle mensur bölümlerinde çok sadedir. *Fuzûlî Divanı*'ndan yapılan alıntılar dışında metinde Arpça, Farsça sözcük ve tamlamalar azdır. Cümleler genellikle kısadır, günlük konuşma dili özelliġi taşırlar, anlatıma canlılık sağlarlar. Uzun cümleler ise "ve" , "ki" bağlaçlarıyla bağlanmıştır:

"... Ol kişi yüzini baña çevirdi ve didi: İy yigit, ma'lümüñ olsun ki bu melikenün biñ kölesi vardur. Cümlesi tâcirdürler ve ben anlaruñ ednâsiyum. Ve her birini bir tarafa gönderür." (s. 185/2-4).

Tārîh-i Āzādbaht'ta eserin yazıldığı ya da istinsah edildiği tarih belirtilmemiştir. Bir hikâyede "top tüfek sesi" (s. 151/13) ve "dürbün" (s. 161/1) sözcükleri kullanılmıştır. Topun Osmanlılarda XIV. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanması, eserin yazıldığı ya da istinsah edildiği tarihin XIV. yüzyıl ya da sonrası olduğunu düşündürebilir. Fakat tüfeğin yeryüzünde XVI. yüzyılın ilk yarısında icat edildiği⁸⁶ göz önüne alındığında eserin XVI. yüzyılın ilk yarısında yazılmış ya da istinsah edilmiş olabileceği akla gelebilir. Eserde *Fuzûlî Divanı*'ndan alıntılar bulunması ise eserin XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı ya da istinsah edildiğinin kanıtıdır. Ayrıca dürbünün 1608 yılında Hollanda'da Hans Lippershey tarafından icat edildiği bilinmektedir⁸⁷. Bu durumda eserin yazıldığı ya da istinsah edildiği tarih olarak XVII. yüzyıl ya da daha sonrasını kabul etmek gerekir.

Eser manzum-mensurdur. Olayların anlatıldığı bölümler mensurdur. Duygular ise *Fuzûlî Divanı*'ndan alınmış gazel, rubâî, tercî-i bend, murabba, müseddes, muhammes ve kıtalarla anlatılmıştır. Bu alıntılarının bazılarında vezin bozukluğu görülür. Bazı manzumeler de yinelenmiştir.

Eserde *Fuzûlî Divanı*'ndan yapılan alıntılarının, olayın akışı içinde duyguların ifade edilmesinde konuyla ustaca bağlantı sağladığı görülür. *Acem Şahının Oğlunun Hikâyesi*'nde (s. 61-106), oğlanın âşık olduğu kızın acımasızlığını ifade etmek için seçilen beyitler bunun güzel bir örneğidir:

"Dem-â-dem cevrlerdür çekdigüm bî-rahm bütlerden
Bu kâfirler esîri bir Müselmân olmasun yâ Râb" (s. 85/2-3).

Nesir bölümlerinde anlatımı güçlendiren içki meclisi (s. 28/11-13), bahçe ve sofrası (s. 95/3-7; s. 179/12-14; s. 217/3-4), insan (s. 97/11-14), savaş (s. 103/5-9) ve vezir kızının işret meclisi (s. 117/3-6) vb. tasvirler yapılmıştır:

"'Âlem-i 'imâret ortasında bir bāğçe ve derûnunda bir havz. Her tarafı döşeklerle döşenmiş ve esbâb-ı 'ıyş u 'işret âmâde. Meyve ve nuql ve meze ve kebâblar ve ta'âmlar hâzîr." (s. 28/11-13).

⁸⁶ Bkz. "Top" *Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, c. XII, İstanbul, 1973, s. 211. Bkz. "Tüfek", *a.g.a.*, c. XII, s. 332.

⁸⁷ Bkz. "Telescope-Early History", *Encyclopedia Britannica*, c. XXI, U.S.A., 1971, s. 785

"... ortasında bir büyük bağçe. İçinde gül ve lüle ve sünbül ve nergis ve reyâhin ve serv ve şanevber ve şimşâd ve nârven ve müte'addid havzlar. Bülbüller ötüşür. Ve bir tarafında bir 'imâret döşenmiş ve envâ'-ı dibâ ve zarîf döşemeler ile döşenmiş. Ve esbâb-ı 'ıyş ü 'işret müretteb iskemli ve siniler kurulup serpüşli kaplarda nizâm virilmiş." (s. 95/3-7).

"... bir bāğ ve bāğçeli yir. Hemân cennete beñzer. Bülbül ve kırmızıler ötüşür ve altun kafeslerde tütüler mu'allak leñâfet-i kelâm ile 'aql(i) başdan alıyor. İpek halılar ve 'dibâ ve zerbest döşemeler ile döşenmiş. Oturduğumuz gibi envâ'-ı şerbetler gelüp 'öd ü 'anberler yakılıp halvayân ve mürebbâlar ve et'imeler ve kebâblar hâzır olup yiyüp içmek bir lahızadan şofıra meyveler gelüp ve'l-hâşıl gice dahı halvayân ve nuğuller ve levzîneler gelüp bir dürlü i'zâz ü ikrâmlar itdi ki vaşfa gelmez." (s. 179/12-180/5).

"Ol tepeye çıkup ol tarafa ki bakdık, bir çemen ve bir murğ-zâr gördük ve çerâğlar ki ta'rife gelmez. Ve gül ü reyhân ve lüle kokuşından çöl mu'aştar olmuş idi." (s. 217/3-5).

"İy dervişler ol yigit hemân arslana beñzerdi ve boyu çınar. Üzerinde bir kadife cebken, başında bir deri börk, belinde altun hançer, yanında yayı, okı aşılımış, elinde bir muraşşa' balta. Hemân pehlüvânlık nişâneleri cümle kendüde mevcüd idi. Ve bir ceyrân şikâr itmiş." (s. 97/11-14).

"... Behzâd Hân dahı ol atlulardan seçilüp iletü gelen adamları karşıladı ve kendüyi serdâr u 'alemdâra dahı ulaştırup serdârüñ ser-i nâ-pâkini top gibi meydâna bıraktı ve 'alemdâra kılıç urup kendisiyle 'alemini dört parça itdi. El-kışşa çünkü serdâr u 'alemdâr maqtül oldılar." (s. 103/5-9).

Metinde, tasvir bölümlerinin dışında da benzetmeler yapılmıştır:

"... çârşafı başına alup mûm gibi fânüsa girüp..." (s. 26/3)

"... kanğı çemenün servi..." (s. 67/5-6)

"... on dört gicelik ay mişâli..." (s. 92/14)

Anlatımda, "anamdan içdigim süd burnumdan geldi" (s. 18/12); "yaşı kesilmek" (s. 39/10); "başı aşığa şalmağ" (s. 100/8-9; 194/10; 207/14; 213/13); "kör ocağ" (s. 111/8); "bâzâr dükkânı açmağ" (s. 125/10); "gerdek

itmek" (s.168/4); "gümürleye gümürleye gelmek" (s. 186/6); "gümürleye gümürleye gitmek" (s. 192/3) gibi deyimler ve :

"... tedbîr ile takrîr def olunmaz." (s. 14/3).

"Her kim yahşılığ iderse tersini yamanlık görür." (s. 16/3).

"... yigidiñ etmeği yigidiñ karnında borçdur." (s. 22/10).

"... halkıñ konağına gitmek adamıñ elindedür, ammâ çıkmak konağ şâhibiniñ elindedür" (s. 32/5-6).

"... yüregi yanık olan yüregi yanıkdan haberi alır." (s. 58/7-8).

"Büyükler dimişler: Her müşkil el ile açılmaz 'akl ile açılır." (s. 86/5).

"Bahtsız kişi câmi' yapsa ya tākı aşığa gelür ya kubbesi egri düşer." (s. 127/11-12).

gibi atasözleri saptanmıştır. Atasözlerinde geniş zaman kipi kullanılmıştır. Bu atasözleri töre, şans, anlayışlılık, akıl, kader gibi anadüşünceleri içerir.

Deyimler ve atasözleri hikâyelerde savunulan düşünceleri güçlendirmek amacıyla kullanılmıştır. Metinde "eş-şabru miftâhu'l-ferc" (s. 112/2) gibi ibareler vardır ancak, Arapça, Farsça atasözleri yoktur. Bu durumda eserin Arapça'dan ya da Farsça'dan tercüme edilmiş bir eser olmadığı düşünülebilir.

Bazı sözcüklerin yazılmaması, bazı sözcüklerde harflerin unutulmuş olması, bir hikâyedeki kopukluk (s.172) ve *Fuzûlî Divanı*'ndan alınan manzumelerdeki vezin bozuklukları, eserin dikkatli bir müstensih tarafından istinsah edilmediğinin kanıtlarıdır:

"... her(bir)inüñ ..." (s. 77/8)

"... ziyâd(e) ..." (s. 214/1)

"... bir çârşaf (aldum) ve geldüm ..." (s. 26/2)

"... bir pâre (taş) için ..." (s. 110/8)

"... ve ayağından öperdüm." yerine "... ve ayağındam öperdüm." (s. 20/4)

"... ve itüñ artuğını..." yerine "... ve itüñ otuğını..." (s. 116/4)

"... kendüme didüm: İşte bu kararı öldirirem..." yerine "... kendüme didüm: İşte bu kararı öldirirem..." (s. 171/7-8)

TÂRİH-İ ÂZÂDBAHT İLE ÇERÇEVE HİKÂYE ÖZELLİĞİ TAŞIDIĞI İÇİN İNCELENEN BEŞ ESERİN GENEL OLARAK BENZEŞEN VE AYRILAN YANLARI

Hikâye örgüsünden de anlaşılacağı gibi bu eserde iç içe girmiş hikâyeler görülür. Bu durumda eserin *Binbir Gece*⁸⁸, *Binbir Gün*⁸⁹, *Kırk Vezir Hikâyeleri*⁹⁰, *Sindbâdnâme*⁹¹ ve *Bahtiyâr-nâme*⁹² gibi çerçeve hikâye özelliği taşıyan bir eser olduğu düşünülebilir. Bu eserlerin ana çerçevelerinin olay kahramanları olan insanlar sadakatsizlikle itham edilmişlerdir. *Binbir Gece*'de olay kahramanı kadın, erkeğe karşı sadakatsiz olmakla suçlanırken *Binbir Gün Hikâyeleri*'ndeki olay kahramanı kadın, erkekleri sadakatsiz olmakla suçlar. *Kırk Vezir Hikâyeleri* ile *Sindbâdnâme*'nin olay kahramanları şehzadeler ise eşine sadık olmayan bir kadının iftirasına uğramışlardır. *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nde şehzadeyi üvey annesi; *Sindbâdnâme*'de ise şehzadeyi babasının bir cariyesi karalar. *Bahtiyâr-nâme*'nin olay kahramanı Bahtiyâr, yükselişini kıskanan vezirlerin iftirasına uğrar. *Binbir Gün Hikâyeleri*'nde erkeklerin sadakatsiz olduğu düşüncesiyle evlenmek istemeyen şah kızı Ferahnâz'ı dadısı evlilik konusunda ikna etmeye çalışır. Eserde ölüm cezasının geciktirilmesi amacıyla hikâye anlatılması söz konusu değildir. Bu eserler dışında *Binbir Gece*'nin Şehrazat'ı, kocası şah; *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nin, *Sindbâdnâme*'nin ve *Bahtiyâr-nâme*'nin şehzadeleri de şah babaları tarafından ölümle cezalandırılmak istenirler. Bu durum karşısında, bir padişahın âdil olması ve acele karar vermemesi gerektiği hususunda bazan küçük birer siyasetnâme ve pendnâme özellikleri taşıyan hikâyeleri *Binbir Gece* ve *Bahtiyâr-nâme*'de olay kahramanları; *Kırk Vezir Hikâyeleri* ve *Sind-*

⁸⁸ J. Oestrop, "Binbir Gece", *İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1944, s. 616-620; *Binbir Gece Masalları*, çev.: Alim Şerif Onaran, Afa Yayınları 192, c. I, İstanbul, 1992, s. 9; s. 11.

⁸⁹ "Binbir Gün Hikâyeleri", *Türk Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara, 1953, s. 403.

⁹⁰ Mübeccel Kızıltan, *a.g.t.*, c. I, s. 31-36.

⁹¹ Ahmet Ateş, *Al-Zâhirî Al-Samarkandî'nin Sindbâdnâması*, İstanbul, 1948, s.18-22; s. 26-29; "Sindbâdnâme", *İslam Ansiklopedisi*, c. X, İstanbul, 1966, s. 678-680.

⁹² J. Horovitz, *a.g.m.*, s. 6.

bâdnâme'de ise şahın danışmanı vezirler anlatırlar. Böylece ölüm cezasıyla sonuçlanacak bir tehlikeyi geciktirmek amaçlanır. Oysa *Tārîh-i Âzâdbaht* adlı eserin olay kahramanı için iftira nedeniyle ölüme mahkûm edilmek, bu cezanın geciktirilmesi ve haklılığın kanıtlanması söz konusu değildir. Ancak bir padişahın acele karar vermemesi ve âdil olması söz konusudur. Dört dervişin anlattığı hikâyelerde de başa gelen olaylar karşısında umutsuzluğa kapılmamak, sabırlı olmak öğütlenir. Ana çerçevenin hikâye kahramanı Âzâdbaht da tıpkı Şehrazat ve Bahtiyâr gibi hikâye anlatır. *Kırk Vezir Hikâyeleri* ve *Sindbâdnâme*'nin olay kahramanı şehzadeler gibi (tehlike geçene değin) suskun değildir.

Tārîh-i Âzâdbaht'ta, dört dervişin, başlarından geçen olaylardan sonra bir zahidin öğüdüne uyarak dileklerine kavuşmak ve muradına erecek bir şaha rastlamak üzere İstanbul'a geldikleri sonucuyla biten, gerilimi arttıran hikâyeler anlatmaları, ana olayla bir bütünlük içerisinde bağlantı sağlar. Söz konusu edilen diğer eserlerde ise olay kahramanlarının ya da onları savunan vezirlerin anlattıkları hikâyelerin kahramanları, ana çerçevenin olay kahramanları ile karşılaşmazlar; bu hikâyeler sonlarında anlatıcıları tarafından verilen öğütlerle ana çerçeveye bağlanır.

Çerçeve hikâye özelliği taşıyan bütün bu eserlerde ana çerçevenin olay kahramanları soylu kişilerdir. Olayların kişileri de ya çok iyi ya da çok kötü karakterlidir. Davranışları gerçekçi ölçülerden yoksundur.

Bu eserlerde olay kötülerin cezalandırılması, iyilerin ödüllendirilmesiyle, mutlu sonla biter. Diğer ortak özellikleri de mensur anlatımda yer yer manzum parçalara rastlanması, olayın geçtiği yerin tasvirinin yapılmaması, zaman kavramının olmamasıdır.

Sonuç olarak *Tārîh-i Âzâdbaht* bu eserlere çerçeve hikâye özelliği taşıması açısından benzer. Fakat konusu nedeniyle farklıdır.

SONUÇ

Bahtiyârname üzerinde çalışırken rastladığım ve başlığındaki "Âzâdbaht" adı nedeniyle eserin yeni bir nüshasını bulduğum inancıyla incelediğim bu yazmanın bambaşka bir eser olduğu ortadadır. Eserin başlığında *Bahtiyârname*'deki olay kahramanlarından Âzâdbaht adının kullanılması ise edebiyatımızda aynı adı taşımalarına rağmen içerikleri farklı pek çok eser bulunmasıyla açıklanabilir: Lamii'nin tasavvufî nitelikli ve Zâtî'nin aşk-macera nitelikli *Şem' u Pervâne* mesnevileri; Hamdullah

Hamdi'nin başlığında "tuhfe" sözcüğü bulunmasına rağmen bir sözlük olmayıp aşk temalı *Tuhfetü'l-uşşâk* mesnevisi gibi. Bu nedenle yazma eserler değerlendirilirken yalnız başlıklarına ve baş kısımlarına bakılarak haklarında yargıya varılmamalıdır.

Tārîh-i Ā zâdbaht, Divan Edebiyatı'nın sade nesir geleneğini yansıtmaya açısından önemli bir eserdir. Çerçeve hikâye özelliği taşıması; hem eğlendirici hem de öğüt verici nitelikte, iç içe girmiş büyük ve küçük hikâyeler içermesi; büyük hikâyelerdeki olay kahramanları dervişlerin başlarından geçenlerin teknik bakımından ustaca ana hikâyeye bağlanmış olması ve planı ile bu eser hikâye türünün örneklerinden biridir. Çerçeve hikâye türünün diğer örneklerinde olduğu gibi bu eserde de, ana olayın doğrudan doğruya hikâye edilmesi yerine başka olayları ve maceraları konu edinen hikâyeler anlatılması yolu seçilmiş; böylece okuyanın ya da dinleyeninin merakını doruğa yükseltmek amacı güdülmüştür.

İçindeki hikâyelerden birinin *Kırk Vezir Hikâyeleri*'ndeki bir hikâye ile konu benzerliği olduğu daha önce belirtilmişti⁹³. Eserdeki bazı motifler de çerçeve hikâye özelliği taşıyan eserlerdeki hikâyelerin motifleriyle ortaktır. Eserin biçim ve içerik özelliklerindeki bu benzerlikler nedeniyle Hint, İran ve Arap kaynaklarından beslendiği ya da onların bir parçası olduğu düşünülebilir. Bütün bunlar çerçeve hikâye özelliği taşıyan eserlerin metin yayınlarının gerçekleşmesinden sonra aydınlığa kavuşabilir.

Şimdilik bir nüshası tespit edilebilen bu eserin yurt içinde, kataloğu yapılmamış kütüphanelerimizde başka nüshalarının çıkması olasıdır. Ayrıca yurt dışında bulunan ve kataloğuna ulaşılamamış olan yazma eser kütüphanelerinde de nüshaları olabilir. Varsa bu nüshalar da incelenerek yapılacak bir metin yayını ile eser, araştırmacıların kullanımına sunulmalıdır.

Eser, dil ve edebiyat tarihi bakımından değerlidir. Bunun yanı sıra geçmiş dönemdeki bir toplumun devlet yönetimi, aile yapısı, insanların inançları, gelenekleri hakkında da bilgi verdiği için kültür tarihi açısından değerli olduğu da açıktır.

⁹³ Bkz. dipnot 10.

KAYNAKÇA

- And, Metin. *Yüz Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973.
- And, Metin. "Meddah", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIII, Ankara, 1976, s. 358-359.
- Ateş, Ahmet. *Al-Zâhirî Al-Samarkandî'nin Sindbâdnâme*, İstanbul, 1948, s. 18-22; s. 26-29.
- Ateş, Ahmet. "Sindbâdnâme", *İslam Ansiklopedisi*, c. X, İstanbul, 1966, s. 678-680.
- Bahtiyâr-nâme*, Berlin Kütüphanesi, Petermann 729, Zenker Nr. 711-713, y. 47b-61b.
- Bahtiyâr-nâme*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, No. 3685, y. 1b-35b.
- Bahtiyâr-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Râşid Efendi, No. 671, y. 101b-124a.
- Binbir Gece Masalları*, çev.: Alim Şerif Onaran, Afa Yayınları 192, İstanbul, 1992.
- "Binbir Gün Hikâyeleri", *Türk Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara, 1953, s. 403.
- Chauvin, Victor. *Bibliographe des Ouvrages Arabes Qu Relatifs aux Arabes Publiés Dans l'Europe Chretienne de 1810 A 1885, VIII Syntpas*, Leipzig, 1904, s. 78-79.
- Ethe, Herman. *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodlean Library*, Oxford, 1930, s.1181.
- Fuzûlî Divanı*, Baskıya hazl.: Akyüz, Kenan; Beken, Süheyl; Cunbur, Müjgan; Yüksel, Sedit, Akçağ Yayınları, İstanbul, 1990.
- Hâzâ Kitâb-ı Bahtiyâr-nâme*, Bibliotheque Nationale, No. 623, y. 2b-59b.
- Horovitz, J.; Köprülü, F. "Bahtiyâr-nâme", *İslam Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul, 1944, s. 241-242.
- Horovitz, J. "Bakhtiyâr-nâme", *Encyclopedia of Islam*, c. I, Leiden-London, 1960, s. 955.
- Hüseyin Kazım Kadri, *Büyük Türk Lügatı*, c. I, 1927, s. XVII-XVIII.
- Kızıltan, Mübeccel. *Kırk Vezir Hikâyeleri (Metin-Inceleme-Dizin)*, 2 cilt, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1990.
- Oestrop, J. "Binbir Gece", *İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1944, s. 616-620.
- Pertsch, W. *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothf zu Berlin*, 1889, s. 434.

Pir Mahmud, *Bahtiyâr-nâme*, Afyon İl Halk Ktp., Gedik Ahmet Paşa, No. 18349, y. 241b-339b; yazmanın mikro filmi için bkz. Süleymaniye Ktp., Arşiv No. 2414.

Tarama Sözlüğü, (hazl. Ömer Asum Aksoy-Dehri Dilçin), c. III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, s. 876.

"Telescope-Early History", *Encyclopedia Britanica*, c. XXI, U.S.A., 1971, s. 785.

"Top", *Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, c. XII, İstanbul, 1973, s. 211.

"Tüfek", *Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, c. XII, İstanbul, 1973, s. 332.

KISALTMALAR:

- a.g.a. Adı geçen ansiklopedi.
a.g.e. Adı geçen eser.
a.g.m. Adı geçen makale.
a.g.t. Adı geçen tez.
bkz. Bakınız.
çev. Çeviren.
hazl. Hazırlayanlar.
vb. Ve benzeri.

دو کورون پیریز دیوینیم با عملی حبسی برافند که کیم ناک اغزین لیره قوز
 دیوینیم ضربت اولورنده پیریلده وارد که کیم اهل ال صوم نوزدیم
 ای بابا بکا بیانه ایست بیانه با سلا مده اول کوز نوزده سئل شهرن لوزد
 دین ای اوغنی به بو شهرن بچری ایتم اولادیم بوزه ایدی ندری بکا بو
 قیزی کرم ایدی و بول اولوب کورده توبه جمال هسی ارتقا با سلا دی
 و او زه هسی شهر فر کب و دین سلا و عالم اولدی و کیم کیم کند و سکا کور روی
 مجنونه اولور دی و بو شهرن با سلا هسی دخی بر اوغنی و ایدی اول
 دخی جریزه سئل بو غیبی و سه و جهله بو سلا زحانه ایدی و او ده
 قیرغیل سه و جهلی ایستی و غایبان قیرغی سلا اولدی ناکه
 ایکی سلا ایستی پادشاه سینی یانه هیا غزری و قیرغی اوغنی ایچده
 ایستی به راضی اولم کیم کسری طرفینده ناکه اولوب
 سه ساعته کرد که خویبر اوغلا تم ایچر و کیر دی و قیرزه ال او زه انچه ایستی
 بر عظیم غلظت قوی برده کور دیکور لول او مانده در اول طرف و کیدون قوی
 آجه مراد ایچر اجهلی انچه بر ساعته نعلره نعلدی ایچر و کیر دیکور لول

۲۹۷

ناکه سوره بر سر کلمه زبانه ایست که بوسه بیل آینه انجور
 کیم و کونوز غنچه قرانم او قونور و به بکره قیز مدد صورتی سکا برتی
 کونویج قیزدی زفاف کیم سنده که او غنچه ایچ و کبری وال بوغنه
 صالیه هماده کوردم اول طاقی آهلی و جماعت اوده بولندی
 درخت یه قویدرخت اوزر نره برکت اوتورسه بوزندم نور طالع
 ای برجهو نایع باشده ایول با سول کیمه اصا بزم لب سوره کوزه مزای
 اول بزم کیم که کوز سول کیمدی او غنچه قونوب ایستی بوزدر اول
 بوزی نور کیمه تم قصم ایکی به کند و سده کیم و ده ها بیدم که
 نیم اولدی و اول هماعتی شهنم بری خاطریم کلیم الا که ایقادی قونوب
 ایغلی ای ایغری بکیت لهر کیمدی بختی قوه در بزم هله در و نه بولیم
 ککاشه اول کونوز کیم بزم یا نمره اوغرا من و فرخنده کلیم و بزم سول بزم
 واره واره هله بزم کیم که بزمه باشورده و دیند کلیم بزرده دخی
 کاه بری سوکر و خاطر فرزه دکر و کاه برجهوی شی و بزر و هله بزم
 فصاحت ایروب بلایم بزم ایچوز و ناچاردم کلیم و هله کلیم غنچه ایچوز

۲۷۸

فائده بآل تکریدیه قوت قسیم قهری طایره برین سکا و پر دم انا برکت
 فائده ناهجه بره کبر ملک ابو دکره سینه سه مطیع اولدنا ناهجه بره کندونی
 بلور مسلمه وکی بووان بدیج دیم سوزک ابودره انا برکتی برین سکا
 زینلر هله ره هسان صوبه ایشور ایچی نه نیجه وایه ایلور بنیم نایتم بو بولورده
 دیر بنیم وارد در دوتنه ایدیه هلم به دو سوزاری سولورم و اول کتی
 رفی او طر دی ناکه لغام اولدی افراتی اولوب نمانه دونم
 دیکیم صاهم دیک یا نهم فکر ایدوب کندوم دیم اکر اولدی رفی
 اطمینانیم اولور و اکر رفی اوله مبارک ایدیه نیجه ایدیم که اول نازنین
 ملک صاهمه ایچره ایته آرساکی رفی ایدیم ملک صاهمه اهلیم
 نیجه ایدیم الفقه اول کیم یا صاهمه دیک اعلیوبه و زار ایدیم
 و کند و وصف حالیم بونی او خدوم
 جهانیه مطروب طبع جاننده کسی جهانیه طبع ایدیه جاننده کسی
 جهانیه سول ایدیه سول او طر جهانیه یا بوننده ایدیه یا طبع جاننده کسی
 ککره ایدیه برینده عوالم و یاره ایدیه کیم و اول نمانه ایچره ایدیه ایدیه